

ЎКТАМ
УСМОНОВ

ГИРДОБ

«XX АСР ЎЗБЕК РОМАНИ» ТУРКУМИ

WILLIAM S. BROWN
PRESIDENT OF THE BOARD
OF DIRECTORS

XX АСР ЎЗБЕК РОМАНИ

**ЎКТАМ
УСМОНОВ**

ГИРДОБ

Роман

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ

Ислом ШОҒУЛОМОВ (ҳайъат раиси), Бобур АЛИМОВ (ҳайъат раиси уринбосари), Музаффар АЪЛАМОВ, Саид АҲМАД, Аҳрор АҲМЕДОВ, Машраб БОБОЕВ, Наим КАРИМОВ, Тоҳир МАЛИК, Омон МУХТОР, Умарали НОРМАТОВ, Анвар ОБИДЖОНОВ, Шуҳрат РИЗАЕВ, Носир ҲОЗИЛОВ, Шукур ХОЛМИРЗАЕВ, Барнобек ЭШПУЛАТОВ (ҳайъат котиби), Бегали ҚОСИМОВ, Уткир ҲОШИМОВ.

Масъул муҳаррир

Носир ҲОЗИЛОВ

Усмонов, Ў.

Гирдоб: Роман. — Т.: «Шарқ» НМК

Бош таҳририяти, 2000. 352 б. — (XX аср ўзбек романи).

Ўз2

© «Шарқ» нашриёт-матбаа
концерни Бош таҳририяти,
1995, 2000

1

Саратон.

Кун бўйи еру кўкни жизганак қилиб куйдирган қуёшнинг ботишига сал бор... Уфқ қонталашиб, осмон заъфарон тусга кирган; олисдаги қорли тоғларнинг тепасигина нилий рангда товланади... Чилонзордаги сарғиш, қизғиш гиштин, кулранг, оқиш йирик панелли баланд уйларнинг куланкалари тобора узайиб бораётган пайт. Айниқса, тушдан кейин билқиллаб юмшаб кетган асфальт кучалардан ёқимсиз ҳовур кутарилади. Қаёққа қарасанг: зув-зув, гув-гув машина, тумонат одам; шаҳарликлар ишдан қайтишяпти. Айрим йўловчилар бир ёнга оғиб кетаётган автобусларнинг эшигигача осилиб олишган. Бекатда турганлар ҳам терга ботиб, кеч кираётганига қарамай, соя ахтаришади... Қани энди қилт этган шабада бўлса...

Катта йўлнинг нариги бетидаги озиқ-овқат дўкони-дан одамларга туртина-суртина ёшгина бир жувон чиқиб келди; бошини сочиқ билан ўраб олган, устида гижимланган эски атлас кўйлак, кўлида бир шиша пахта ёғи. Юзи сўлгин, кўзлари киртайган, юраги торлиги шундоқ афтидан маълум; ўрта, бир қараса — лўппигина, бир қараса — ушоқ болалардек нозикниҳол... аммо диққат билан разм солинса, истараси иссиқ аёл.

У шошилиб йўлни кесиб ўтмоқчи эди, сал бўлмаса машина тагида қолиб кетай деди. Оч ҳаворанг «Волга» гувиллаб келиб уни уриб юборгудай ёнидан тақалиб ўтди, йўл четига чиқиб чанг буруқситганча уч-тўрт қадам нарига бориб тўхтади. Машина эшиги очилиб, ундан кун димлигига қарамай, жигарранг костюм кийган барваста бир йигит тушди. У тахминан ўттиз ёшларда; тўладан келган, қорамағиз, яғринли, бурнига тегиб турган қуюқ мўйлови ҳам, жингалак сочлари ҳам тимқора, энли қошлари остидаги митти кўзлари қаттиқ. У жувон томонга аста юриб, кўрсаткич бармоғига илиб олган кумуш занжирли калитини пирпирак қилиб ўйнаганча:

— Яхшимисиз, Салтанатхон? — деди мулойим кулимсираб.

Машинадан қўриқиб кетганидан ҳали ҳам юраги така-пука бўлиб турган аёл йигитга ялт ўгирилди-ю, бўйнигача қизариб кетди. Қўлидаги ёғни яширмоқчи бўлиб, у қўлидан бу қўлига олди, баттар ўнғайсизланди. Қоғозга ўраб бермагани учун сотувчини ичида койиди; «вой ўлмасам, ҳалиям ечмовдимми», дегандай бошига ўралган сочигини ушлаб қўйди...

Салтанат йўлнинг пастадаги ҳу анави баланд иморатда туради. У ҳозиргина қозонга олов ёқиб, бундай қараса, уйда бир қатра ҳам ёғ қолмабди. «Магазин беркилиб қолмасин» деган уйда шошилганча газни ўчириб, уй кийимида ҳалпиллаб чиқиб келаверган эди. Эғнида боя айтганимиздай ўнг қўлтиғи ситилган нимдошгина атлас кўйлак, бош ювишдан олдин сочига қатиқ суриб, сочиқни опала ўраб олган, оёғида эса ҳовлида илиб юриш учун боғичи қирқиб ташланган, орқаси босилган эски оқ туфли... У ўзини йўқотганидан нима дейишини билмай қолди. Йигит бўлса кулимсираб келиб, унга қўл узатди:

— Ҳалиям қўрқоқ экансиз, Салтанатхон!

— Вой, Йўлдошмисиз?! — деди Салтанат энтикиб, худди йигитни энди танигандай.

Йигит Салтанатнинг ўсмоқчилаганини, ўзининг ҳам кайфияти бирдан ўзгарганини дарҳол сезд.

— Чилонзорда туришингизни эшитгандим, — деди у яна калитини ўйнаб. Салтанат ерга қаради. Йигитнинг сержун қўлларига зимдан тикиларкан, бундан анча йиллар бурун худди ҳозиргидай катта кўчада шу қўллар унинг белидан маҳкам қучганини эслаб, этлари жимирлашиб кетди. — Ишларингиз, соғлиқларингиз яхшими? Қалай, поччамиз саломат юрибдиларми?

Йўлдошнинг «поччамиз» деб бойваччалардек менсимай гапириши Салтанатга алам қилди. Йўлдошга чимирилиб қаради. Аммо шу заҳоти унинг оч нигоҳидан иймандими:

— Раҳмат, — деди ерга қараб. Йўлдошнинг яп-янги қора туфлиси ва дазмоли бузилмаган шимига кўзи тушиб, «артистга ўхшайди», деган фикр кўнглидан лип этиб ўтди.

— Уйингиз олисми? Олиб бориб қўяй.

— Йўқ, раҳмат, шу ерда, ҳув ана... Шошилгандан шундай чиқиб келаверган эдим...

— Ҳечқиси йўқ. Ҳаммамиз ҳам шу... Шошилганимиз-шошилган... Қаерда ишляяпсиз?

Салтанат бошини сарак-сарак қилди, кейин:

— Кичкинам бор, — деди овози бушашиб.

Йўлдош калитининг учи билан энгагини қашиди.

— Унда бизга рухсат! — деди такаббуруна. — Поччамизни сўраб қўясиз. Амакимлар яхши юрибдиларми?

Йигит «амакимлар» деб Салтанатнинг дадасини назарда тутди.

Салтанат «тезроқ қутулай шу олифтадан» деган мақсадда ёлғондака мулозамат қилди:

— Раҳмат. Меҳмон бўлиб кетмайсизми?

— Насиб этса... — Йигит ҳамон кулимсираб, вақтида узини қай қўйларга солган мактабдоши Салтанат ҳозир буткул ўзгариб, ранг-рўйи, туриш-турмуши бир ҳолатда бўлиб қолганига аввалига астойдил ачинса-да, кейин ҳам ажабланиб, ҳам ичида бир оз қувонганча, унга қўл узатди, нозик бармоқларини қаттиқ қисиб хайрлашди-ю, виқор билан рулга бориб ўтирди, сўнг машинадан бошини чиқариб, Салтанатга яна бир кулимсиради ва газ берди; у анча жойгача пешойнага тикилиб, орқада, йўл четида туриб қолган Салтанатни кузатиб борди. Салтанат ҳам машинага ора-сира кўз қирини ташлаб қўярди...

У, Йўлдош тўғрисида бултурми, ундан олдинми, ҳозир аниқ эсида йўқ, беҳос ойисидан эшитиб қолганди.

— Анави нариги маҳалладаги Ашраф темирчининг ўғли бор-ку? Мактабда сизлар билан бирга ўқиган?... — деганди ўшанда ойиси гапдан гап чиқиб.

Салтанат эслаёлмаганди.

— Вой, анави тоғаси профессор-чи? Пахта профессори. Энди ёдингга тушдимми? Мактабдалиқ вақтларингда туғилган кунингга ҳам келувди шекилли?

— Э, Йўлдошни айтяпсизми? — Салтанат шундай деб, бирдан шўхлиги тутиб, қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборганди. — Ойи, янгилишяпсиз, у биз билан бирга ўқимаган, икки синф юқори эди. Ҳа, нима қипти, нега уни сўраяпсиз?

— Тунов кuni кўриб, бирам ҳавасим келди! Бир келишган, бир тўлишган йигит бўптики... Майда-чуйда кўтариб, Олой бозоридан — дадангнинг олдидан келаётсам, машинасида зув этиб ташлади-кетди. Акангга ўхшаб, чет элда ишлаб келганмиш. Машина ҳам опти!

Мен танимабман, у танибди. Даданг ҳам огзидан бол томиб гапиреди, кўрса сира тўхтамай ўтмас экан, барака топкур...

Онаси шундай деб туриб, қизига: «Мана шунақа йўқни йўндирадиган йигитлардан ҳам топа қолмагана-сан... аҳволингни қара!» — деган маънода ачингандек бўлувди ўшанда Салтанатга...

У катта кўчани кесиб ўтгач, ҳадеб ўзига ўзи далда беришга уринди:

— Керилмай ўл! — деди жаҳл билан Йўлдош кетган томонга қараб. — Ҳали ҳам ўша-ўша! Ўпка!

Шундай деди-ю, аммо кўнгли чуқиб, ўзини ғариб ҳис этди.

* * *

Салтанат тўрт қаватли ғиштин иморатдаги ўз йўлакларига кирмасиданоқ ўғилчасининг биғиллаб йиғлаётганини эшитди. Бирдан талпиниб зинадан кўтарила бошлади, лекин шу заҳоти қадамини секинлатди. Негадир ҳаётидан, бир пайтлари тили қисик одами олдида ҳозир юзи шувут бўлганидан алами қўзиб, энсаси қотди, ўжарлиги тутиб кетди. Шошилмай бориб эшикни очди. Аввал қўлидаги ёғни ошхонага олиб кириб қўйди, боласи қотиб йиғласа ҳам худди гўдакка аччиқ қилгандай бамайлихотир ивирсиб юрди, йиғи сал босилгандан кейин ёнига кирди. Бола шарпани сезиб яна йиғлай бошлади.

Салтанат хона ўртасидаги каравотчани зарда билан силкиб:

— Бахтимни қаро қилдиларинг! Умримга заволлар! — деди жазавази тутиб. Гўдак гўё онасининг феълини сезгандай, жимиб қолди... Салтанат каравотчага суянганча анча вақт хомуш ўтирди. Полга тўшалган йўл-йўл шолча попугини бармоқлари билан тараб ўйнарган, атрофга разм солиб, ўзининг туриш-турмуши, ночорлигидан уялди; бахти очилмай, орзулари чил-чил синганини ўйлаб юраги ўртанди... Узун хонада боласининг каравоти-ю, Азиз акасининг иш столи. Тўрда четларини ёғ босган сарғиш ёғочли тошойна. Қоғозлар, китоблар ҳам оддий табуреткага тахлаб қўйилган, сал тегса қулаб тушадигандай зўрға турибди. Салтанат ўртадаги очиқ эшикдан «зал»га қаради. Янги квартиралик бўлишганда дадаси мебель дўконида иш-

лайдиган оғайнисидан арзон-гаровга олиб берган ол-
тита стул билан доира стол, тагида эса энсизгина пой-
андоз. Бурчакда экрани кафтдаккина, устига парда
ёпилган эски «Рекорд». Деразага тақалган нимжонгина
диваннинг фақат бир учи кўриниб турибди. Унинг
ёнида пахта гулли чойнак-пиёлалар териб қўйилган
қизғиш шкаф. Балкон томондан эшик қия очиқ ше-
килли, олачалпоқ парда тўхтовсиз ҳилпираб турибди...
Салтанат ҳаммаёқни текшириб чиқаётгандай шифтга
қаради: лампочкани қалин чанг босган, шнурининг ат-
рофи эса ис арғимчоқлари... Йўқ, Салтанатнинг
кўнгли музлаб кетган... Ҳатто уйга ҳам меҳри йўқ. У
бирдан рўпарадаги қўшниси — журналист йигитнинг
уй жиҳозларини кўз олдига келтирди. Ҳаммаёғи бадас-
тир! Тўқ-қизғиш рангли немис гарнитури оловдай
ёнган гиламлар шуъласида баттар жозибали кўрина-
ди... Кўчиб келишларидан бир кун олдин Салтанат
Азиз акаси иккалови бўёқ ҳиди анқиб турган бум-буш
хоналарни томоша қилавериб тўймай, қаерга нимани
қўйишни қайта-қайта маслаҳатлашиб, энди ташқарига
чиқишганда мана шу қўшнилариини ҳам учратишган,
уларникига кириб, янги квартира билан чин дилдан
табриклашган эди. Ушанда иккала квартиранинг
зиғирча ҳам фарқи йўқ эди. Энди бўлса...

Боласи фингшийвергач, Салтанат баттар тоқати тоқ
бўлиб, бошини даст кўтарди, жаҳл билан оғзига сўргич
солиб қўйди. Хўрсинганча тўрда турган тошойнага ти-
килди. Киртайган кўзлари қалин киприклари остидан
ҳолсиз термилар, сочиқ тагидан кўриниб турган, қатиқ
томчилари оқиб тушиб қотиб қолган пешонасида ажин-
лар баттар бўртиб, юзларини ёғ босган, қовоқлари
салқиган... Уй хотинлиги бир қарашдаёқ билинар эди.
Ҳарқалай, шундай бўлмаса ҳам, Салтанатнинг хаёли-
дан шу фикр ўтди.

«Шуям турмушми? Қани қиз пайтимдаги орзула-
рим? — куюниб ўйлади у. Бирдан хўрлиги келди. —
Ҳаммаси туш экан... Туш экан... Ойим бекорга айтмаб-
ди... қандай кўҳли, ёқимли йигит бўпти... Бир оғиз
сўзимга томдан ташлашга тайёр турган — шу Йўлдош
эмасмиди? Тавба! Умр ҳам шунчалик тез ўтарканми, а?...
Мен аҳмоқ шундай йигитни хўрлабман! Ушанинг уво-
лига қолган бўлмай тагин...»

У яна ойнага қаради. Ранг-рўйи ўзига баттар сўлгин,
асабий кўриниб кетди.

Эшик кўнғироғи жиринглади. Салтанат тўсатдан алами бўғзига тиқилгандай, дик этиб ўрнидан турди. У «эрим келди, бир хумордан чиқиб олай», деб эшикни очса, йўқ, қайнотаси экан. Бутун умри меҳнатда ўтгани қайишдек қотиб кетган қўллари, ажин тўла юзларидан билиниб турган Қўрғонбой ота бундан тўрт йил бурун кўкламда қуртга барг қирқаётиб, дарахтдан йиқилиб оёғи синган, салкам ярим йилча гипсда ётса ҳам, суяги яхши битмай, ҳассага таяниб юрадиган бўлиб қолган эди. Чол бечора оппоқ соқоллари селкиллаб, терга ботганча остонада кулимсираб турарди. «Кўзим учиб турувди», деган фикр ўтди Салтанатнинг хаёлидан; азбаройи энсаси қотганидан қайнотасига зўрға пичирлаб «келинг», деди-ю, эшикни очиқ қолдирганча изига қайтди. Қўрғонбой ота «бемаврид келдиммикин», деган истиҳола билан йўлакда бир оз туриб қолди, кейин бир йўталиб уйга кирди. Қўлидаги қийиқчада ўралган бир кастрюль қатикни йўлакка қўйиб, гуноҳкор одамдай астагина ҳол-аҳвол сўради:

— Қалай, келин, тузукмисизлар? Қудаларим тинчми? Кичкина қалай? Ўтирай деяпtimi? Бувиси қатик бериб юбуровди.

Салтанат каравотча тепасида ивирсиланиб туриб, қайнотасига орқа ўтирганча:

— Ҳали қатик ичмайди! — деди қўрслик билан.

Соддадил чол бўлса:

— Ичиб қолар, — деди тик турган жойида каравот панжараси орқали неварасига тикилиб. — Қатик одамни семиртиради. Азиз кўринмайди? Ҳали ишдан қайтмадими?

Салтанат бир юлқиниб, ўғлини каравотчадан олдида, тескари ўтирганча эмиза бошлади, кейин қайнотасига зардали қараш қилди. Бу қарашда: «Вой тавба-ей, ўглингизни энди биялпсизми?» — деган таъна бор эди. Чолга қараб туриб, Салтанатнинг баттар ғазаби ошди: «Шу одамнинг боласи-да... ўғли қаёққа борарди...» — деди ичида алам билан. Қайнотаси эса ҳамон ундан тайинли бир жавоб кутиб, на ўтиролмас ва на чиқиб кетолмас; келинининг тили ёмонлигини илгаридан билса ҳам, бари бир, унинг ҳозирги қилигидан қаттиқ ранжиган эди. У анча кутди... Салтанатдан садо чиқавермагач, индамай кавушини кийди. Кираверишга қўйган тугунни ечиб, қийиқчасини бўшатди. «Хайр, келин, ишқилиб, ўзинглардан ти-

нинглар», деб эшикни секингина ёпиб ташқарига чиқди. У то ҳовлига тушиб узоқлашиб кетмагунча ҳассасининг «дўқ-дўқи» эшитилиб турди. Салтанат анча вақтгача деразага тикилиб миқ этмай ўтирди, кейин алаmidан йиғлашга ўтди.

2

Азиз тажриба участкасидан алламаҳалда келди. Кираверишдаги йўлакнинг лампочкаси куйган экан, зинага тусмоллаб оёқ қўя-қўя иккинчи қаватга кўтарилди. Салтанатни, ўғилчасини уйғотиб юбормаслик учун эшикни ўзидаги калит билан очди. Энди чироқни ёқаман, деб қўл чўзганда қоронғида кўзлари ёниб, худди ўлжа пойлаётган мушукдек йўлакда турган Салтанатни кўриб, қўрқиб кетди. Шоша-пиша деворни пайпаслаб, чироқни ёқди.

— Салтанат?! Нима қилиб турибсан бу ерда?!

У йиғидан кўзлари қизариб кетган эди. Эрининг гапига қошини бир чимирди-ю, индамай ошхонага кириб кетди. Азиз апил-тапил оёғини ечиб, Салтанатнинг орқасидан ошхонага ўтди:

— Тобинг қочдимми? Бирор еринг оғрияптими?

Салтанат эрига ўқрайиб қаради; кўзлари хунук чақнаб, лаблари титради:

— Мен оғримай ким оғрисин?! — деди ўпкаси тўлиб...

Азиз икки ўт орасида қолди. Бир томони Салтанат мундай баъзи одамларнинг хотинидай бахти очилиб юриш ўрнига, тобора асабийлашиб, илгариги хусн-кўркини ҳам йўқотиб борар; иккинчидан, Азизнинг аҳволи ҳам мақтагулик эмасди. «Ахир нима қилсин у? Нияти ушалмаса нима қилсин?! Кучага чиқиб дод десинми?!»

— Сабр қилсанг-чи, ахир! — деди Азиз аламли фикрлар таъсирида бирдан қизишиб. — Беҳзод юрадиган бўлсин... Бирга дам олармиз ҳали... Кўрмагандай бўп кетасан.

Агар бу гапларни Салтанат биринчи бор эшитётганда эди, эҳтимол, ишонарди. Торга — тор дунё, у баттар тутақиб кетди. Азизга қўлларини паҳса қилиб:

— Қачон! Қачон?! — дея ўшқирди. — Гўрга кирганимдами? Жувонмарг қилдингиз-ку мени! Афғ-ангориimgа қараб бўлмайди-я! Пешонам қурсин!

— Ҳали шуларга мен айбдорманми?!

— Сиз бўлмай ким?! Қачон қараса, қўйнимни пуч ёнғоққа тўлғазасиз! Сиз тенгилар хў-ў қачон эди — егани олдида, емагани кетида!..

— Бас! Менга деса юлдузни узиб олишсин! Мен очимдан ўлганимда ҳам!.. — Азиз бирон ёмон гап айтиб юборишдан қўрқиб, тилини тийди. Ғазабига чидолмай, идиш-товоқлар турган столни қаттиқ муштлади. — Сенга фан бозор эмас, тушундингми!

— Сизни худо дағдағага яратган! Танглайингизни дуқ билан кутарган! Мақтайверинг ўзингизни, мақтайверинг! Мақтасангиз, биров келиб, тап-тайёрини оғзингизга солиб қўяди... Кечагина келган анави Шорасуллар ҳам ҳадемай ишини битириб кетади! Бу авлиё «сувдан тиниқман» деб ўтираверади.

Азиз хотинининг ҳам аччиқ, ҳам қўрс гапига нима жавоб беришни билмай довдираб қолди. Охири:

— Бас қил! — деди кўзлари олайиб. — Ёки шу уйни ташлаб кетайми?! Шундай қилсам тинадими жағинг?! Қутуламанми?! — Азиз эшикни қарсиллатиб ёпиб, на-риги хонага чиқиб кетди. Салтанат эрининг орқасидан еб қўйгудек ўкрайиб турди-да, қўлидаги алюмин товоқни шарақлатиб шкаф тахтасига ташлаб, у ҳам боласи ётган хонага кириб кетди. Бир пайт ўғилчаси йиғладими, жазаваси тутиб бақирди:

— Жим ёт, тухуминг қуригурр! Тинка-мадорим қолмади-ку! Бошимга етиб тинчийсанлар! Сўргани сўрган-а!..

Чорак соатлардан сўнг Салтанатнинг ҳазин алласи эшитила бошлади. Азиз бериги уйда ётса ҳам, хотинининг хун бўлиб йиғлаётганини сезиб турарди. Кейин уйга оғир жимлик чўкди. Азиз пружиналари ўйнаб кетган эски диванга ўзини ташлаганча изтироб билан ўйлар эди. Охири туриб чироқни ўчириб ётди. Ҳовлидаги симёғоч лампочкасидан тушаётган ғира-шира ёруғлик ҳам юрагини сиқаётгандай, безовталаниб у ёқдан-бу ёққа ағдариларди.

Ҳар куни аҳвол шу... Азизнинг ўзи-ку, иши юришмаётганидан ичини ит тирнаб, еганиям-ичганиям татимай, кун сайин эти устихонига ёпишиб боряпти... Уйда бўлса ҳар куни жанжал! Камбағални туянинг устида ҳам ит қопаркан! Бўлмаса зўрға аспирантурага кириб... ярим йил ўқир-ўқимас тўсатдан домласи вафот этадими?! Сергей Матвеевич ҳаммага ғамхўр, илмда

тенгсиз нуктадон одам эди. Агар у тирик юрганда-ю... Азиз бу хурликларни кўрмасди, аллақачон ёқлаб, дўпписини яримта қилиб юрган бўларди. Эҳ, бу дунёда жонкуяринг бўлмаса, чатоқ экан... Афсус, афсус, Сергей Матвеевич ўлиб кетди...

Аслида, Азизнинг дилида тугилган ўша дадил фарзани бошиданоқ қизгин қўллаб-қувватлаган, унга далда ва кўмак берган ҳам Сергей Матвеевич эди. Азизнинг гаплари, вилтга чидамли янги пахта навини яратиш тўғрисидаги академик Вавилов таълимотига асосланган фавқулодда фикрлари, ғўза коллекциясидан бир қанча навни танлаб олиб, ёввойи *texicanum* турини вилтга қарши синаб кўрмоқчи бўлаётганини ғоят қизиқиб тингларкан, ичида унинг ёшлик ғайрати, янглишишдан ҳам ҳайиқмайдиган ўтли даврига ҳавасланиб қарар эди. Азизнинг кўз унгидан ҳали ҳам кетмайди: бир марта Сергей Матвеевич елкасига қоқиб, ёқимтой кўзларини бир оз қисганча, гўё Азизнинг бўй-бастини чамалаётгандай жушиб:

— Балли, ўғлим! — деган эди. — Балли! Юрагингга балли! Фаннинг бир қаноти ҳамиша таваккалга суянади! Балли, ўғлим! — Кейин у бир оз ўйланиб, хотирасида ниманидир тиклаб, яна Азизга кулимсираб шундай деган эди: — «Хаёл кучи билан яратилган мингларча фикру мулоҳазадан кўра, бир донагина тажрибани афзал кўраман».

... Ҳозиргидақа алам ўтиб кетган пайтларда Азиз ўзини-ўзи койишга ҳам тушади. «Куп қатори тинчгина юраверсам бўлмасмиди? Ўзимга душман орттирмай, ўша Муҳиддин Жабборович айтган жўн мавзуга уринганимда-ю, олам гулистон эди! Мана энди азобга қолдим! Салкам беш йил бўляпти... ҳали ҳеч нарсадан дарак йўқ! Боши қаерда, охири қаерда — ўзим ҳам билмайман!.. Тўғри тажриба ўтказётган энг сўнгги навимда ёввойи ғўзанинг салбий, яъни пуштсизлик, ҳаддан ташқари ғовлаб кетиш хусусияти деярли йўқолди... Айни пайтда, маданий навга тегишли жиҳатлари кучайиб келяпти. Аммо кўсакнинг салмоғи, толанинг пишиқлиги, ранги эса ўша ёввойи ғўзаникига тортган... Ким кўринган орқамдан кулиб, мазах қилади. Толмас Азимовдай инсофли олимлар-ку, ачи-нишади. Ўшаларнинг юзига қараш қийин! Салтанатнинг гаплари-чи? Уларда ҳақиқат йўқми? Куйганидан жаврайди, ахир... Ҳаммаям айни ёшлигимда ўйнаб-

кулсам, кўрсам, дейди. Хўш, бу орзунинг нимаси ёмон?!. Эҳ, Азиз! Азиз! Ҳеч ким қилмаган ишни қиламан, деб кўкрак муштлаб, катта кетмай қўя қол! Фақир киши панада бўлиб, индамай, билиб ишингни қилаверганингда-ю, шу пайтгача бир ердан тешиб чиқардинг. Бошқалардан ажраламан деб, мана — оқибати! Ҳамма сенга халақит беряпти энди... Эҳ, Азиз! Бу дунё сенгача ҳам бўлган, сендан кейин ҳам бўлади. Сендақа довдирлар эса умри ўтиб, куч-қуввати сингандагина «аттанг» дейди... Фанга сендақа савдойилар эмас, аниқ фикрли, эртанги кунни ойнадай равшан кўриб турадиган зеҳнли, истеъдодли одамлар керак. Сендақаларни бошига урадимиз?»

«Ахир, кўпчилик бировнинг устидан бир нарсаси борки — кулади! сўнгги йилларда қўлга киритилган қатор-қатор тажрибаларда, жилд-жилд китобларда очиқ-ойдин ёзиб қўйилган: янги перспектив нав яратиш учун — сўзсиз *маданий навни маданий навга ча-тиштириш йўлидан бориш керак*, деб! Бу — илмий ҳақиқат, ахир! Уни инкор этадиган нима асосинг бор?.. Оталик ўрнида *дабдурустдан* ёввойи ғузани ишлатишга қандай журъат этдинг, бунга қандай илмий исботинг бор, қани? Нега энди дабдурустдан буларкан?!. «Эркак ғузада вилтга чидамлилик хусусияти бор», дейсан. Хўш, ундай бўлса унинг наслсизлик хусусияти-чи? Ҳосил бермайдиган ғузани деҳқон нима қилади?

Йўқ, Муҳиддин Жабборовичдан ўпкаламай қўя қол! Ҳамма айб ўзингда. Аввал сен у кўрган ишларнинг урвогини кўр-чи! Файирлик қилса, душманлик қилса, келиб-келиб сендай нотавонга қиладими?! Тушунмаяпти, деганинг ҳам янглиш гап. Ахир, мундай бир тушунтирадиган, инонтирадиган далилинг борми ўзи?! Нуқул Мичурин, Вавиловларни рўкач қиласан. Қани, зўр бўлсанг, ҳақ бўлсанг, ўшаларнинг таълимотини амалда кўрсатиб бер-чи! Шундай экан, ўзингга бунчалик ортиқча тош қўйма. Кимсан ўзи? Нима иш қипсанки, сенга одамларнинг ғайирлиги келса? Тўғри, марҳум Сергей Матвеевич мулоҳазаларингни тинглаб туриб, аввалига: «Бир бош қотириб кўрай-чи», дегани ҳам рост. «Ишингни давом эттиравер, дастлабки натижалари чиқсин, кейин гаплашамиз», деб кўнглинг учун айтган далдаси, наҳотки, шунча йиллик зое кетаётган умрингга гаров бўла олади, хумпар?..

Йўқ! Ҳақиқат ҳеч қачон ўз-ўзидан юзага чиқмаган!

Илмий ҳақиқатлар эса... бунинг учун расмана игна билан қудуқ қазिश, ҳеч ким юрмаган йўлдан юриш керак... Мана, мавжуд навлар ҳар қанча ҳосилдор, тезпишар, толаси пишиқ бўлмасин — бари бир вилтга тоб беролмаяпти. Ўсимлик аслида ташқи таассуротдан ўзи ажратган ҳужайра шарбати билан ҳимояланади. Маданий ғўзада шу шарбатларни вилт қуритиб ташлаяпти. Ёввойи теҳисанум ғўзасида эса истаганча бору, аммо фойдасиз... Наҳотки, шу иккала хусусиятни бир-бирига қўшиб бўлмаса! Булади! Қўшса бўлади! Бунга айни Вавилов, Мичурин тажрибалари гувоҳ! Фақат вақт керак! Вақт!..»

Азиз шу зайлда анчагача ўй суриб ётди-ю, охири ўзи сезмаган ҳолда Салтанатга ўхшаб фикр юритаётганидан, фан, кандидатликни туғридан-туғри пул, дунёга боғлаётганидан уялди. Илгарилари у илмий мартабаларни бойлик, ҳузур-ҳаловат билан ўлчамасди, асло! Одамларнинг оғирини енгил қилиш унинг ёшликдаги бирдан-бир ҳаваси эди. Бу ҳавас қишлоқда кўрган анави воқеасидан сўнг қатъий мақсадга айланди. Ўшанда Азизларнинг курси пахта териб юрган колхознинг донгдор бригадири кимёвий дори сепилган майдонга кириб кетиб... заҳарланиб узоқ ётган, айни йиғим-терим пайтида оламдан ўтган эди... Азизни биринчи бор қаттиқ ларзага солган, селекционерлик нақадар масъулиятли касб эканлигини миясига қуйган воқеа ҳам ўша ўлим эди. Азиз: «Бу фожиага энг аввало селекционерлар айбдор», деб шафқатсиз ҳукм чиқарганди ўшанда. Шу-шу унинг ягона орзу-мақсади — вилтга ўзи чидайдиган янги нав яратиш бўлди. Мана, энди қараса, хотинининг ногорасига ўйнаб, фанни, ўз келажагини ҳам Салтанат, Шорасулларга ўхшаб пул билан ўлчаяпти. У баттар тутатиб кетди, иштаҳаси бўғилган бўлса ҳам, истар-истамас ошхонага кирди, қозонда совиб қолган мошкичиридан олиб ея бошлади. Кейин юраги куйиб, бир кўтаришда ярим чойнак совуқ чойни бўшатди.

Шу пайт ичкаридан шип-шип қадам товуши эшитилди, кейин кастрюлнинг қопқоғи очилиб, қошиқ тикиллади ва сал ўтмай пиёлада қатиқ кўтариб Салтанат кириб келди.

— Намунча уйни бошингизга кўтариб чапиллатмасангиз? — деди у, «ёмон бўлсам ҳам овқатимни еяпсизку» дегандай оҳанг билан. — Дадам келувдилар, — у

пиёлани Азизнинг олдига қўйди. — Ётиб қолинг, десам унамадилар. Бошимнинг чап томони кўзим билан қўшилиб шунақанги лўқиллаб огрияптики. Кеч бўлди мана шу ерим қизийди, худди бир нарса тиқилгандай, — Салтанат шундай деб, кафтини чап кўкрагига босди.

— Асабингдан. Врачга бор...

Салтанат Азизга яна учакишиб қаради:

— Бу уйда тош-метин ҳам адойи тамом бўлади.

Азиз ҳам ҳозирги хаёллари алами билан елкасини қисиб, жаҳл билан:

— Хўш, мен нима қилай? — деди қўлидаги қошиқни хотинига нуқиб. — Нега бунча қийнайсан одамни?! Бир қараса — сендан ақлли хотин йўқ, бир қараса...

— Бу гапни мен сизга айтишим керак! — деди Салтанат Азизнинг гапини бўлиб.

— Айт, ахир, мен нима қилай?!

Салтанат «э, сенга ҳам гапми» дегандай қўлини силкиди-да, Беҳзод ётган хонага йўналди. Азиз ранги қув ўчганча Салтанатни ўйиб оладиган сўз ахтарар, кўзлари ялтиллаб кетган эди. Охири чидолмай, лаблари гезарганча хотинининг орқасидан бостириб кириб борди:

— Қани гапир! Мақсадинг нима ўзи?!

— Мақсадимми?! — Салтанат эрига дарғазаб қараганидан қошлари хунук ўйнаб кетди. — Дунёга икки марта келмайман. Мен ҳам одамлардай яшасам дейман! Нимам кам улардан! Кўрманми, карманми? Қачонгача уйимдагини сотиб ейман?! Отам бечора, яхшиям, қуша-қуша гилам қилиб узатган экан! Пешонам қурсин!.. — Салтанат шу гапдан сўнг ҳўнграб йиғлай бошлади.

— Сотсанг, ўзингга сарфладинг! Бир тийининг рўзгорга киргани йўқ! — деди Азиз бўшашиб.

— Бир камим сизни боқишим қолувди энди! — Салтанат юзига дувуллаб тушаётган ёшларини кафтига артди. — Баъзи эрларга ўхшаб бошдан-оёқ зарга ўраб қўйсангиз, нақ бўғизлаб ўлдираркансиз! Дадам бечоранинг шунча яхшилигини билмаяпсизми — кўр-басир бўласиз! Олиб келганингиз битта тешик кигиз эди!.. Товоқ-қошиғига, стол-стулига — ҳаммасини дадам боёқиш қипти-я...

Азиз миқ этмай қолди. Ҳар гал Салтанат уни мана шунақа жон олгучи аччиқ таъналар, пичинглар билан енгади! Ўзиб олади! Азизнинг бирдан хўрлиги келди;

бўғзига алам ёши тиқилиб, мункайганча залга чиқиб кетди.

Илгарилари у ажабтовур вазмин йигит эди; айрим дўстлари ҳатто «тепса-тебранмас», дейишарди. Лекин кейин у ҳам айниди. Азизнинг назарида биринчи бўлиб хотини ўзгарди. Салтанатнинг ҳар кунги нолишларини, инжиқ болалардек бетайин қилиқларини бора-бора кўтаролмайдиган, салга ўзини босолмайдиган ҳолга тушди. Гоҳо у хотини билан айтиша-айтиша, бирдан тинка-мадори қуриб бораётганини сезиб қоларди. Шундай пайтларда у Салтанатнинг овозини мутлақо эшитмасам деб ўйлар, унинг дилозор гаплари юрагига санчилган зирапчадек кўп вақт уни қийноққа солар, шунда ички бир изтироб билан «шўрпешона эканман», деб қўярди. Кейинроқ эса Салтанат иккови тортишиб қолса, баттар ўжарлиги ошиб, сен шохида юрсанг — мен баргида юраман, дегандай иш тутиб, то хотини ҳўнг-ҳўнг йиғламагунча айтишиб ўтирар, охири бир-бирларини очикдан-очик ҳақорат қилишгача бориб етадиган бўлишди. Шундай пайтларда Азизнинг бутунлай руҳи тушиб кетар эди.

Салтанат эса деярли Азизнинг тескариси. Жаҳли кўзиганда бамисоли қутургандай жазаваси тутар, ҳатто кўнгли истамаса ҳам, эрига аччиқма-аччиқ тескари иш қиладиган қайсар аёл. Айниқса, ҳомиласи анча билиниб юрган пайтлари эди... Кўчада Азиз билан қўлтиқлашиб кетаётиб, бехосдан тойиб, музга йиқилди-ю... етти ярим ойлик гўдаги чала тушгандан сўнг Азиз унинг кўзига жинидан ҳам ёмон кўринадиган бўлди. Устига-устак бунга Азизнинг ҳаётдаги айрим ўқувсизликлари, омадсизлиги қўшилиб, Салтанат тобора асабийлашадиган бўлиб қолди, у тез-тез касалхонага тушадиган, уйда ҳам сал нарсага жаҳл қилиб, эрининг юрагини сиқадиган одат чиқарди. Ўртада бир неча йил ўтиб туғилган иккинчи ўғил эса эр-хотиннинг орасини унчалик илитмади...

Салтанат ҳозир ҳам Азизнинг аҳволини тушуниш уёқда турсин, унинг дилгир қиёфасидан баттар ғазабланиб, шафқат қилиш ўрнига, баттар ёмон кўриб:

— Эркак зотига иснод келтирмай бўйинг ерда чири-син! — деди алам билан шивирлаб, юлқинганча шундоқ каравотча ёнига — полга тўшалган ўрнига кираркан. — Узоқдаги куйруқни деб... энди кўнфатиния тортидман!

Бирдан ўпкаси тўлиб, бўғзига шундай бир нарсая ти

қилди, киприкларига жиқ-жиқ ёш қуйилди. Кўз ўнгида яна Йўлдошнинг барваста, чақмоқдай қиёфаси гавдаланди.

* * *

Азиз ечиниб, кийимларини стул суянциғига илдида, дивандаги кўрпачага муккаси билан ташлаб, усти очиқ ётаверди. Бир оз эти увушгандан кейингина ўрнидан туриб, бошига ёстиқ топди, диван четига ташлаб қўйилган куёвлигидаги тунини олиб оёғига ёпди ва хотини билан боласи ётган нариги хонага қулоқ солди: ўғилчаси бир-икки ғингшиб, жим бўлди; фақат кўчадан ўтаётган машиналарнинг овозигина очиқ деразадан вағиллаб кирар, онда-сонда катта йўлдан бу томонга қайрилган машиналарнинг ўткир фаралари Азиз ётан хонани бир зумга сутдай ёритиб юборар, кейин бирдан девордан ҳар хил соялар югуриб ўтиб, яна қайтадан хонага нимқоронғи шарпа чукарди...

Азиз ётган жойида бир неча бор у ёқдан-бу ёққа ағдарилди. Остидаги эски диван сал қимирласа ғижирлаб, пружиналари бели, кураги ва оёқларига қаттиқ ботар эди. Вужудини кўнгилсиз, мужмал, оғир ҳислар чулғаб олганди. Шу аснода у кимдан хафа бўлишини ҳам билмас, охири яна бутун айбни ўзидан кўрар, ичига чироқ ёкса ёришмас эди. У баравақтроқ туриш учун мажбуран ухламоқчи бўлди, аммо қовоғига худди қум қадалгандай кўзи юмилмади. Баттар асаби кўзиди. Ҳозирги дилсиёҳликни унутиш учун эсига тушган ҳар хил воқеаларни палапартиш ўйлай бошлади, узук-юлуқ хаёллар билан ҳиссиз бир ҳолда ётаверди. Йўқ! Бари бир аламли ўйлардан қутулолмади. Кўз олдида боягина хотини тилга олган Шорасул келди. Унинг қирғизқовоқ юзи, бароқ қошлари, ҳаммавақт йилтиллаб турадиган силлиқ қоп-қора сочлари, деярли бир нуқтага тикилмайдиган югурик қийиқ кўзлари, қурт еган олд курак тишини эслади... Ҳали Шорасулнинг иши кун кеча ёқлашга тавсия этилганини Салтанат билмайди... билмай туриб шунча хархаша қияпти. Билса борми! Вой, баъзи олимларнинг кичик илмий советда оғиз кўпиртирганлари! Илмий иш буёқда қолиб... Шорасулнинг шахсий хислатларини кукка кутаришди обдан. Яхшиямки, мажлис раиси бор, вақт-вақти билан эслатиб турди... Хуллас, ҳарна қилгандаям, Шорасул омадли

йигит экан... Эпчилки! Бироқ олган мавзуси жуда уму-мий, чайналган мавзу... Азиз илмда биринчи галда фактларни ўрганиш тарафдори. Аммо бу ҳадеганда кўзга кўринмайдиган, машаққатли «қора» иш. Лекин бари бир фаннинг ўзаги, пойдевори факт... Олимлар тили билан айтилган «фундаментал масалалар»ни ҳам ишлаб чиқиш, тадқиқ қилиш керак, албатта. Лекин бунинг учун теран, ҳар тарафлама пухта билим, бир-бирига солиштириб кўрса бўладиган ўнлаб, юзлаб, минглаб илмий далиллар зарур. Назарий масалаларни ечишга бел боғлаган одам аввало ўзи қомусчи бўлмоғи лозим. Бироқ билими чекланган, ўз соҳасини кўламли қам-раб ололмаган, бунинг устига қулай имкониятлар тақозоси билангина институт партасидан тўппа-тўғри илм даргоҳига сакраб ўтган олимваччалар, ахир қандай қилиб назарий, катта муаммоларни ҳал этиб бериш-син?! Нари борса, аввалги ишлардан кўчириб олиб, мужмал, кераксиз, қуроқ бир нарса ёзгандан кўра, кичкина фактни атрофлича ўрганган маъқул эмасми? Биз фикрларни эмас, фактларни таҳлил этишимиз зарур! Фандаги энг муҳим нарса ҳам — фикрлар занжирида фактларнинг қонуний ўрнини топишдан иборат-ку, ахир?!

Азизнинг назарида Шорасул мутлақо ундайлардан эмасди. Мана, танишганига икки йилдан ошяпти-ю, бирон марта аспирантлар даврасида унинг баҳслашганини кўрмаган; аксинча, фан соҳасидаги гаплар чуқурлашиб кетгундай бўлса, Шорасул бирдан мум тишлаб қолар, худди гапирса хато қилиб қўяётгандек, ҳамсуҳбатларига жавдираганча индамай ўтираверарди, аммо гап ҳам қўшмасди. Ишлаётган мавзуси эса назариянинг айни баҳсли, анча қоронғи соҳаларидан — гўза генетикасига оид эди.

Азиз Шорасул ҳақида кейинги пайтларда кўп ўйлайдиган бўлди. Айниқса, унинг яқингинада келиб, жимгина юриб, бирдан илмий ишини тайёр қилиб қўйганига аввал инонмади. Кейин ўзича бунинг сабабини қидира бошлади «Йўқ, бари бир енгил иш капалакка ўхшаб умри қисқа. Ҳеч қачон йўқдан бор бўлмаган... Ахир, чалакам-чатти ишдан қандай қилиб катта натижа чиқариш мумкин?! Меҳнатсиз юзага келган нарсаларнинг бари таги пуч... Ҳаётда нимаики мавжуд — ҳаммаси ўзига яраша изоҳга эга. Акс ҳолда, у ғайритабиий ва ноқонуний».

Айни пайтда, Азиз Шорасулнинг тап тортмаслигига, ўзидан катта одам уни хафа қилган тақдирда ҳам, гуё ҳақоратни эшитмагандай тилёғламалик қилаверишига ажабланиб, неча марталаб ёқасини ушлаган эди. Бу эшикдан ҳайдаса, унисидан кирадиган, эгаси тош отиб қувса ҳам сал нари қочиб, яна думини қисганча эргашиб келаверадиган лайчасифат одамлар қайтага тезда ишини битириб, эшагини лойдан ўтказиб кетаверишини кўрган Азиз баъзи-баъзида ўзидан, ўзининг қовушолмаслигидан, ношудлигидан қаттиқ куюнарди.

... У уйлаб ётиб-ётиб, охири кўзи илинди. Бугун тажриба участкасида бўлганини, ҳатто Маҳамат чатоқнинг: «Эрта-индин шаҳарга тушмоқчиман. Шунча йилдан бери ака-укамизу, лекин бир биримизни билмаймиз. Майли, катта бўлсам ҳам мен бошлай қолай... бир кириб ўтмоқчиман», деб адресларини суриштириб олганини ҳам Салтанатга айтолмади. Бунга вақт ҳам бўлмади, мавриди ҳам келмади.

* * *

Салтанат ҳам мижжа қоқмай ётарди. У тайинсиз ўйлар азобида тўлганар, дилидаги инсоф ва инсофсизлик туйғуси деярли бир мувозанатга келиб қолгани учун ҳам... ҳозир Азизни на қоралашни ва на оқлашни билмас, ўз ёғида ўзи қовурилар эди.

Болалиги бемалолчиликда ўтгани учун унинг ҳаёт ҳақидаги тушунчалари ғариб ва бир ёқлама эди. Ёшлик ҳаёллари уни олис-олисларга, номаълум кенгликларга элтиб ташлагандики, ундан сира қайтгиси келмас ва қайтолмас эди. Қўйиб берса у ўзини юлдузлардек эркин ҳис қилгиси бор эди. Аммо сиртдан қараганда самовотдаги зарралар ҳам ўз билгича ҳаракат қилиб юргандек туюлса-да, аслида умумий қонунга — қудратли тортиш кучига бўйсуншини эса Салтанат ҳаёлига ҳам келтирмасди. Унинг фожиаси шунда эди. У, инсон ҳамиша истаганини эмас, кўпинча ўзига ёқмаган ишларни қилишга ҳам мажбурлигини тушунмасди. Натижада у ўз ҳаётини аста-секин азобга айлантира борган эди.. Кўпгина аёллар бахт ўрнида энтикиб қабул қилгувчи йўргак ювиб, бола боқиш... овқат қилиб, эрини кутишлар ҳам Салтанатга баъзан ҳақорат бўлиб туюлар эди. Тор уй, зерикарли тушдек ўтаётган маъносиз умри ёшликдаги орзуларига шу қадар қарама-қарши эдики,

гоҳо Йўлдошдақаларни учратганда ўша тушидан бирдан сесканиб уйғонгандек бўлиб, ана шунда болалик хаёли яратган жаннатсимон макон ўрнида тўсатдан қақроқ чулни кўргандай, баттар чорасиз аҳволга тушарди.

... Қоронғи уйда ҳамон киприк қоқмай ётаркан, у яна Йўлдошни эслади. Миясига: «Нега унга тегмадим-а? — деган ғайритабиий ўй келди. — Изимдан соядай эргашиб юрарди... Тавба!.. Пешона деганлари шу экан-да!..» Кейин Азизни, унинг ўша бир вақтлари Сергей Матвеевичникига қатнаб юрган студентлик йилларини хотирлади.

Шундоқ Салтанатлар яшайдиган уйнинг нарёғида Сергей Матвеевич деган машҳур селекционер профессор яшарди. Маҳаллада уни ҳамма ҳурмат қилиб, «Сергей ота» дейишарди. У Тошкентга келиб, университетда дарс берган, кейинчалик уруғчилик фанида катта мактаб яратиб... Ўзбекистондаги ҳозирги мавжуд пахта навларининг барини шу чол кашф этган, деган бир оз муболағали гаплар ҳам юрарди. Бунини Салтанат кичиклигида тушунмасди, албатта. Аммо чолнинг «катта одамлиги», «ҳатто министрлардан ҳам зўрлиги» қулоғига қуйилиб қолганди... Хуллас, уни айри йўғон гулдор ҳассасини қўлдан қўймайдиган, жиккаккина, қалди бир оз букик, сочлари, қошлари, чўққи соқоли ҳам оппоқ бу нуроний мўсафид кириб-чиқиб юрадиган ҳаворанг катта дарвозага Салтанат бамисоли тубсиз сирхонадек қизиқиб қарар, тирқишларидан ичкариги кўзи тушиб қолганда, энтикиб кетарди.

Сергей Матвеевич сўққабош эди. Айтишларича, кампири тириклигида улар бола боқиб олишган экан. Лекин у ҳам айна паҳлавондай етилган пайтида урушга кетиб, қайтиб келмабди. Эллигинчи йилнинг кўкламида кампири вафот этгач, бир ўзи қолибди. Шу-шу чол боёқиш неча йиллардан бери хизматкор ёллаган; у ҳафтада бир келиб, кир-чирларини ювиб, уйини саранжомлаб бериб кетаркан. Сергей Матвеевичнинг умри эса асосан институтда ўтаркан... Шанба, якшанба кунлари бўлса шогирдлари келиб, ҳовли гавжумлашиб, гўё институтдаги иш бу ерга кўчгандай бўлиб кетаркан.

Салтанат шуларнинг барини катталардан эшитган эди. Азиз билан танишишига асосан шу Сергей Матвеевич сабаб бўлгани учун ҳам Салтанат марҳум чолни ҳануз яхши эслайди. Ўша пайтларда у тўққизинчи синфда ўқир эди... Бир марта дугоналари билан

аллақайси ҳинд фильмини кўриб қайтишаётган вақтида ҳадеб Сергей Матвеевич дарвозаси қўнғироғини босаётган нотаниш бир йигитга кўзи тушди. У қотмадан келган, қирра бурун, ёноқ суяклари бир оз бўртиб чиққан, юзлари бугдойранг; оппоқ финкасини қаламинка шимиға текис қистириб олган, қўлида каттакон сумка; ёши йигирма бешлар атрофида эди. Салтанат «бу ким экан?» дегандай беихтиёр тикилиб қолди. Шу пайт йигит бирдан Салтанат томонга ўгирилди ва ўзига бегона қиз тикилиб турганини кўриб негадир кулимсиради, садафдай тишлари ялтиллаб кетди... Салтанатнинг юраги шувиллаб бирдан юзлари ёнди, дарров кўзини олиб қочди. Оёқлари бўшашиб, сал нари бориб, яна орқасига қараган эди, йигит ҳамон унга тикилиб турган экан. Салтанатнинг юраги баттар дукирлаб, чап елкаси билан нозли бир юлқинди-ю югуриб уйига кириб кетди, ўзидан-ўзи энтикиб, зипиллаганча, меҳмонхонага кирди, дераза ёнига бориб, узун шол парданинг бир четини ҳаёл кўтарди ва профессорнинг дарвозаси тарафга мўраллади. Йигит ҳамон ўша жойда турар, аммо энди ҳадеб Салтанатларнинг уйи томонга аланглаб қарар, ора-сира дарвоза қўнғироғини босиб ҳам кўярди. Кейин сумкасини очди ва кичкина қоғоз чиқариб, нималарнидир тез-тез ёзди, тўрт буклаб почта кутисига ташлади ва Салтанат кириб кетган дарвозага жавдираб қаради-ю, аста трамвай бекати томон жўнади.

Ўша кундан бошлаб Салтанатнинг тинчи йўқолди. Бўлса-бўлмаса ҳадеб кўчага чиққиси келар, Сергей Матвеевичнинг ҳаворанг дарвозаси кўзига оловдай кўриниб, ҳар рўпарасидан ўтганда хўрсиниб қўядиган одат чиқарди. Шу зайлда орадан бир ҳафталар ўтгач, Салтанат кутилмаганда ўша йигитни трамвайда кўриб қолди. Трамвай энди қўзғалай деяётганда охирги вагонга югуриб чиқиб, шоша-пиша билет олмоқчи бўлаётувди, кимдир: «Салом, яхшимисиз», деди паст, майин овозда. Салтанат ўгирилиб қараса, ўша! «Раҳмат», деди-ю, юзлари гул-гул ёниб, юраги уриб кетди, ёнида дугоналари йўқлигидан ичида қувонди. Йигит ҳам бошқа гапирмай, фақат трамвай бир силтаниб юргандагина беихтиёр Салтанатга бурилди. Қизнинг атлас кўйлак тагидан туртиб турган муштдаккина кўкраги ва оппоқ, силлиқ бўйнига кўзи тушиб, бошқа ёққа қараб олди. У трамвай деразасидан лип-лип ўтаётган пастбаланд ҳовлиларга тикилганча, индамай кетаверди.

Орада ҳали бир-икки бекат бор. Салтанат орқадан туртиниб утаётган йўловчилардан четланиш баҳонасида секин йигитга кўз қирини ташлади: қўлида ўша сумкаси, ўша кийимда; ингичка бўйнини хиёл қийшайтирганча, ҳойнаҳой, Салтанатга қарашга ботинмай, нукул ташқарига тикилиб келяпти. Салтанат гуё трамвайдагилар унинг ҳозирги пинҳона ҳолатини пайқаб қолаётгандай ҳаяжонда эди. Ўз бекатига етгач, худди трамвайдан биров қуваётгандек шошилиб тушди-ю, зипиллаганча кетаверди. Газета дўкончаси олдидаги муюлишга бориб беихтиёр орқага қаради; йигит уч-тўрт қадам нарида Салтанатдан кўз узмай кулимсираганча келарди. Салтанат вужудини қандайдир ёқимли илиқлик қамраганча, йигитга ўгринча қарай-қарай, бирпасда уйига етиб келди. Дарвоза олдида атайлаб тўхтаб, дераза тагида тош ўйнаётган қўшни болакайларга қаттиқ-қаттиқ гапириб дашном берган бўлди; яна ўгринча профессор уйи томонга кўз қирини ташлади. Йигитнинг кўзи Салтанатда, дарвоза қўнғироғини босаётган эди. Бу гал эшик тезда очилди-ю, ичкаридан профессор чиқиб келди ва йигитни кўриб:

— Ҳа, Азиз, келдингми? Марҳамат, марҳамат, мен ҳам сени кутаётган эдим, — деди ва елкасига қоқиб-қоқиб, уйига бошлаб кириб кетди...

Салтанат йигитнинг исми Азизлигини шунда биринчи марта эшитди. Кейин ўзича ҳар хил юмушлар ўйлаб топиб, бир неча бор кўчага чиқиб, ташқарига аланглаб қараса ҳам, Азиз кўринмади. Ҳозиргина ловиллаб турган жисмини аллақандай ёқимсиз кайфият эгаллади-ю, умрида сира бошидан кечирмаган қўнгил хижилликдан юраги сиқила бошлади...

Охири бу сирни ичига яширолмай, баъзи энг яқин дугоналарига қўшиб-чатиб сўйлаб берди. Улар ҳам айни шу хилдаги пинҳона туйғулар оғушида юрганлари, бирининг севинчини худди ўзиникидек талпиниб қабул қиладиган ёшда бўлганлари учун, бу «янгилик»ни жон қулоқлари билан тинглашди ва ҳатто Салтанатга ўзларича маслаҳатлар ҳам беришди. Гуё Азиз Салтанатга тегишли бир буюмдек:

— Бизга уни кўрсат, — деб хиралик ҳам қилишди.

Нимқоронғи уй. Салтанат гоҳ ғамгин кулимсираб, гоҳ хомуш, беғубор қизлик онларини ўйлар эди. Шу пайт

угилчасининг каравоти қимирлаб, хаёли бўлинди. Салтанат бирдан кўнгли юмшаб, хўрлиги келди; каравот панжараси орасидан қўлини ўтказиб, боласининг елкасига қоқиб ухлата бошлади. Беҳзод тамшаниб-тамшаниб тинчигач, тагин хаёлга чўмди... Олис-олисларда, тўғрироғи, йўқликда қолиб кетган тотли дамларини эслаш унинг учун чиндан ҳам оғир, айнаи чоғда лаззатли эди...

«...Сергей отадек профессорникига келиб юрадиган йигит ундай-мундайларданмасдир... — дея ўйлаганди ўшанда. — Профессорнинг ўзики уни атайлаб кутиб ўтирган экан...»

У Азизни кўп ўйлайдиган бўлди. Тақдир ҳали ўша йигитга дуч қиладими-йўқми, буни билмаса-да, кўнглида нукул хилма-хил режалар тузар, бундан ҳатто баъзан ўзи куларди. «Эҳтимол, сал ўтмай у ҳам профессор бўлар... Мен ҳам ўқийман. Қайси институтга десаям — бари бир: киравераман! Ҳовли оламиз. Ўқишдан қийналиб кетсам, Сергей Матвеевичга ўхшаб хизматчи ёллармиз... машинамиз бўлади...»

Салтанат ҳали анча ёш бўлишига қарамай, ҳаёт неъматларидан тўйиб фойдаланишнинг қанчалар сурурли эканини олдидаги опалари, акалари, кеннойилари ва ўз оиласи мисолида жуда эрта билиб олган зийрак қиз эди. У ҳисоб-китобли, тўқ оилада ўсган эди. Отаси кўп вақт савдо идораларини бошқарган. Фақат кейинги йиллардагина пенсияга чиқиб, Олой бозоридаги хўжалик моллари дўконига мудирлик қила бошлаган эди. Шу боисдан, Салтанатнинг Азиз сира тушуниб етолмайдиган ғалати-ғалати одатлари бор эди. Бориға шукур қилишни Салтанат умуман тушунмасди...

У кўкраги кўтарилиб, оғир хўрсинди, гўё ёшликдаги савдойи хаёлларидан энди ўзи ҳам уялиб, буни ўзгалардан яширишга уринаётгандай бошигача бурканиб олди.

Бошқа жинс дарахтни бошқасига пайванд қилганда бегонасираб, тутиб кетиши қийин бўлганидек, бу кичик оиладаги келишмовчиликларнинг сабабини ҳам анча олисдан ахтармоқ керак эди.

3

Салтанат Беҳзодни чўмилтириб ухлатди-да, майда чуйда кирларини чайиб ёйди, кейин энгашганча, юзлари бўртиб ваннани тозалаётганида эшик кўнғироғи жиринглади. Қаддини тиклаб, ажабланганча бир дам ўйлаиб қолди. Ҳали вақт эрта эди. Азиз бу пайтда одатда

институтда булиши керак. Салтанат, қўшнилардан биронтасидир, деган ҳаёлда шоша-пиша пешонасидаги терини сидириб, қўкрагига ёпишган қўйлагини кучирди, у ёқ-бу ёгини тузатиб, эшикка борди.

— Ким? — деди қўлфни очишга қўл чўза туриб.

Ташқаридан нотаниш одам «Салтанат» деб шивирлагандай бўлди. Салтанатнинг юраги уйноқлаб кетди. Жонҳолатда иккинчи калитни ҳам бураб қўлфлади. Нафасини ичига ютиб, қулоқ солиб турди.

— Салтанат, очинг. Бу мен — Йўлдошман.

Салтанатнинг бирдан тиззалари бўшашиб кетди. Нима дейишини билмай чурқ этмай турди. Охири:

— Азиз ака ҳозир йўқлар, — деди ва ўз жавобидан унғайсизланиб йуталиб қўйди.

— Ана, холос! Тоза бопладингиз-ку! Йўлим тушиб, сизни бир кўриб ўтай дегандим... Майли, унда...

Салтанат эшикни очди. Остонада бир ўрам нарса кўтариб Йўлдош турарди. У бошини силкиб имо билан саломлашди-да, туфлисини остонадаги ҳўл латтага қайта-қайта артиб, таклиф кутмасданоқ уйга кирди.

Салтанат уни ийманибгина ўртадаги хонага бошларкан, кимдандир афв сўрагандек:

— Кўрқиб кетдим, — деди. — Уят қилмайсиз, ҳаммаёғимиз ҳалигидай... — Салтанат шоша-пиша диван суянчиғига қатор ёйиб қўйган боласининг қўйлакчалари ва иштончаларини йиғиштириб ола бошлади.

Йўлдош қоғозга ўроғлиқ буюмни бурчакка авайлаб суяб қўйди-да, Салтанатга қараб жилмайди.

— Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ... — У шундай деб, зимдан уйни синчиклай бошлади. Салтанат хонадаги нарсаларнинг эскилигидан уялиб, баттар унғайсизланди. Йўлдошни негадир тўрда турган стулга таклиф этди. Йўлдош «раҳмат, раҳмат», деб ўтирганида, нимжон стул худди жон киргандай гижирлаб кетди. Салтанат хижолат чекиб, ўзи ҳам берироқдаги курсичага авайлаб ўтирди. Йўлдош дераза ёнидаги эски «Рекорд» телевизорига кўз қирини ташлади. Салтанат буни сезиб:

— Азиз ака бултур айтгандилар, каттасига алмаштираман деб. Мен кўнмадим. Кичик бўлгани билан етти йилдан бери тиқ этмайди, яхши кўрсатади, — деди. Ичида эса: «Бу олифтага қаердан ҳам йўлиқдим-а, энди олдида нима қўяман, оқ қанддан бошқа ҳеч нарсам йўқ эди аксига олиб», дея ўйлай бошлади. Кейин «мен

ҳозир», деб ўрнидан тураётганида жонига Йўлдошнинг ўзи ора кирди:

— Салтанатхон, чой-пойга овора бўлманг, мен атиги бир минутга кирдим, холос. Ишим зиқ. Ҳар қанча тиниб кетганингда ҳам... мактабдошингни курсанг, одам шошиб қоларкан. Ўша куни сизни кўрдиму...

Салтанат шоша-пиша:

— Раҳмат, — деди гўё ортиқча, ноўрин гапнинг олдини олмоқчи бўлгандай. Аммо дилида: «Бу нима дегани, тавба», дея ўйлади ва сергакланиб, аёлларга хос сиполик билан ёқаларини беркитди. Буни Йўлдош ҳам сезиб, гапини бошқачароқ изоҳлашга тушди:

— Бувим айтардилар: «Одам ўттизга чиққунча... ундан уёғи шунақанги чопқиллаб кетадики...» Кулардим. Мана, энди бошимизга тушяпти... Шунданми, сизни кўрдиму, ишонасизми, худди ёш бўп кетгандай бўлдим, Бола-чақа орттиргандан кейин қизиқ экан... қулоғи очиб қўйилган ариқдек уйдан — ишга, ишдан — уйга физиллаб боравераркансан... Ушалса-ушалмаса, орзули бўлиб яшаган тузук экан...

Йўлдошнинг бу фикрлари Салтанатга ҳам ёқиб тушгани учун хиёл кулимсиради, бармоқларини ўйнаб ерга қаради.

Шу пайт бирдан нариги хонада Беҳзоднинг аксиргани, кейин йиғиси эшитилди-ю, Йўлдош бир оз саросималаниб ўрнидан турди ва бегона уйда бировнинг хотини билан якка ўзи ўтиргани гўё энди эсига тушгандай: «Хўп, хайр бўлмасам... мана, кўрдим, вақт топсам яна кираман», деди. Кейин «албатта, сиз қарши бўлмасангиз» дея пайпаслаб ҳам қўйди. Салтанат гарчи кўнглида «тезроқ кета қолсайди», деб турган бўлса-да, бари бир мужмал бир кайфиятда ўрнидан қўзғалди:

— Ўтирсангиз бўларди, ҳали-замон Азиз ака ҳам қайтиб қолардилар, танишиб олардингизлар, — деди бўшгина.

Йўлдош божаси Шорасулдан яқиндагина эшитган янгилигини айтиб юборишига сал қолди. «Поччамиз Азиз ака тоғамизнинг аспирантлари эканлар-ку» демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган жойида, нимадандир истиҳола қилиб айтмади. Фақат:

— Қачон қайтадилар? — дея ноўрин савол берди.

— Ҳар якшанбада колхозга — тажриба участкасига борадилар... ўшанда бир оз кечикадилар. Бошқа кунлари эса вақтида қайтадилар.

Бу бир жиҳатдан Салтанатнинг: «Азиз ҳозироқ эшикдан кириб келиши мумкин, тезроқ қорангни ўчир», деб шама қилаётгани эди. Йўлдош эса унинг соддадиллик билан айтган бу гапидан ўзича хулоса чиқариб олди... Кейин бурчакка қўйган қоғоз ўрамига кўз ташлади-да, Салтанатга анави кунги кўчадагидек оч нигоҳ билан тикилди.

— Э, танишишга улгурамыз ҳали, — деди у яна кулимсираб. Ўроғлик нарсани олиб, Салтанатга яқин келди: — Бу сизга! Эсингиздами, ўнинчи синфда ўқиётганингизда берган ваъдам?

Салтанат «вой, наҳотки» дея савол берган одам қиёфасида ҳайратланиб:

— Қандай ваъда экан? Эслолмаяпман, — деди бўйнигача қизариб, елкасини учираркан.

— Эсланг... Олмасангиз хафа бўламан.

— Йўқ, олмайман, Йўлдош ака. У киши кўрса нима дейдилар...

Йўлдошнинг баданлари жимирлашиб кетди. У Салтанатнинг оғзидан «Йўлдош ака» деган сўзни биринчи бор эшитиши эди. Гарчи, Йўлдош икки-уч ёш катта бўлса ҳам, мактабда Салтанат уни «Йўлдош» дер эди. Қувонганидан у бирдан чеккиси келиб кетди. Чўнтагидан сигарета чиқариб лабига қистирди-ю, зажигалкаси машинадаги костюмида қолганини эслаб, Салтанатга «гугуртингиз борми» дегандай термилди. Салтанат яна аксира бошлаган ўғилчасининг олдига йўналди. Йўлдош шундагина бу ерда чекиш ноқулайлигини сезиб, сигаретасини чўнтагига солди. Сал ўтмай Салтанат Беҳзодни кўтариб чиқди. Беҳзод кўзлари қоп-қора, ўзи оппоқ, майин, сийрак сочлари терлаб қулоқларининг орқасига ёпишганча, жажжи муштчалари билан кўзини тўхтовсиз ишқалар, йиғлашга тайёр турарди.

Гудак бўлса ҳам, орага учинчи одам қўшилганидан сўнг Йўлдош ўзини ноқулай ҳис этди. Бунинг устига Беҳзоднинг қўлини ушлаб эркалатмоқчи эди, у онасига қочиб чириллаб йиғлаб юборди.

— Олмасангиз хафа бўламан, арзимаган нарса, — деди Йўлдош кетишга чоғланиб. — Масалан, бизда бунақа буюмлар жуда кўп, менинг ишим ҳам йўқ, суриштирмайман ҳам. Кеннойингиз менга кўрсатиб ҳам ўтирмайди.

Салтанат ерга қаради. Индамади. Йўлдош хайрла-

шиб чиқиб кетди. Салтанат бир қўлида ўгли, бориб эшикни беркитди ва зинадан шип-шип тушиб бораётган Йўлдошнинг қадам товушларига қулоқ солганча, остонада бир оз михланиб турди. Кейин бирдан ўзини енгил ҳис этди. «Тавба! Хўп қизиқ гапларни айтди-ю... «Кеннойингиз менга кўрсатиб ҳам ўтирмайди». Бу — эрингга кўрсатма, деганимикин? «Берган ваъдам эсингиздами?» дейди. Тавба, нима ваъда берган экан? Нима деб валақлагани эсимда турарканми?! — Салтанат қаттиқ кулиб юборди ва қувончи ичига сиғмаганидан Беҳзодни чўлпиллатиб ўпди. — Тавба! Орадан шунча йил ўтиб кетибди, лекин унутмабди...»

Мана шу «лекин унутмабди» деган фикр унга қандайдир ғалати, негадир жуда аҳамиятли бўлиб туюлди. Кейин ўглини диванга ўтқазиб, Йўлдош ташлаб кетган ўрамнинг ипак боғичларини бўшатиб, очиб кўрди. Қараса, коса шаклидаги катта-катта иккита биллур идиш. Биттасини қўлига олиб айлантирган эди, деразадан тушаётган кечки шафақда ялт-юлт нур соча бошлади. Беихтиёр чойнак-пиёлалар турган шкафага юзланиб, сепига ойиси қўшган бир жуфт конфет соладиган биллур тарелкага қаради. Ҳар ҳафтада икки мартадан чангини артиб, жойига қўядиган бу идишлари Салтанатнинг кўзига ҳозир жуда ҳам жўн, оддий шишадек кўриниб кетди. Йўлдош ҳадя этган биллур косаларнинг гули майда, шакли ҳам замонавий, кўзни қамаштиради. «Қўлда буларнинг ҳар бири юз сўмдан ортиқ турса керак... — дея ўйлади Салтанат. — Э, тавба! Нима ваъда берган экан, ҳайронман? Лекин, қойилман, унутмабди... Мен бўлсам бу қулоғимдан кириб, унисидан чиқиб кетарди... Нима деган эди? Тавба! Шунча йил ўтиб унутмабди-я, боёқиш! Демак... кўнглида бор экан! Бекорга кетимдан чопиб юрмаган экан... Севаркан!.. Севаркан... Ахир, пешонамга ёзилгани шу бўлса, айб мендами? Муҳаббатнинг кўзи кўр дейдилар! Қисмат дегани шу: олдингдан оқади — қадрламайсан... Кафтингда туради — кўрмайсан, ўз қўлинг билан ташлаб юборасан... Э, ҳаётда бир мен шундайманми? Юзлаб, минглаб одамлар шундай-ку... Ҳаммасининг кўзи кейин очилади... Кейин очилади! Кейин эса фойдаси йўқ... Қайтага зиён. Баттар азоблайди... Шунча йил ўтиб, унутмабди-я!.. Вой тентак! Ҳалиям қолмабди тентаклиги! Шу гаплари чинданмикин! Ёки мени лақиллатяптими?.. Тўхта! Тўхта! Топдим! Эсладим! Ўнинчи синфдаги воқеани

айтяпти у! Имтиҳон куни бўлган воқеани! Ҳа, ушани айтяпти! Муаллимларимизга гул олиб кетаётганимда... қитмирлик қилиб чинни гулдонни синдириб қўйганини айтяпти...»

Ўшанда Салтанат ясан-тусан билан биринчи давлат имтиҳонига бораётган эди. Кучада кутилмаганда Йўлдошга дуч келиб қолди-ю, икки йил ичида одамнинг шу қадар ўзгариб кетишига ҳайрон бўлиб ёқасини ушлади. Ҳаёлида дарров уни Азизга солиштириб кўрди. Йўлдош бурқиратиб папирос чекиб келаётган экан. Салтанат унинг чека бошлаганини ҳам биринчи ўшанда кўрган эди. Йўлдош Салтанатга кўзи тушиши ҳамон бирдан оғзи қулоғига етиб, шоша-пиша папиросини ерга ташлаб, оёғининг учи билан чўғини эзиб учирди. У семириб, катта кишилардек яғрин қўйиб етилган, қарашлари энди хотиржам, энг кулгилиси: мўйлов қўйибди; кундуздек жингалак сочлари ўзига ярашган. Салтанат у билан эски қадрдонлардек сўрашди... Ҳар қалай, шу йигитнинг илк балоғат талпинишлари, мусаффо туйғулари Салтанатнинг изларида қолган: бу ўз-ўзидан Салтанатга қандайдир ички бир мажбурият юklar эди. Буни Салтанат биларди. Аммо аввалбошданоқ унда Йўлдошга нисбатан жиддий бир ҳиссиёт уйғонмагани учун бечора йигитни қийнаб, зимдан мазах қилгани қилган эди. Йўлдош эса Салтанатни кўрганда расмана ўзини йўқотиб, бир оғиз ҳам гапиролмай, фақат Салтанатга илҳақ бўлиб тураверарди. Салтанат ошиқ йигит нигоҳи ва кўксидаги ўтли жароҳатни гоҳо атайлаб алангалатар, ҳар хил қилиқлар билан унинг рашкини кўзгар, азобидан завқланар; хуллас, мактабда «донги» чиққан шу «шўртумшуқ бола»ни ипакдай эшиб қўйган эди бир вақтлари...

Ўшанда Салтанат имтиҳонга шошмаётганда, эҳтимол, у билан бамайлихотир гаплашиб, ҳол-аҳволларини суриштирарди. Аммо аксига... Йўлдош ҳам энди бурунгидай тортиниб, қимтиниб ўтирмай, тўппа-тўғри Салтанатнинг кўлидаги гулдастани ҳидламоқчи бўлди:

— Уҳў, зўр-ку. Эгаси ким экан?

У гулни ҳидлаш баҳонасида Салтанатнинг билагидан ушлади. Салтанатнинг юраги шувуллаб, атрофга олазарак аланглади: кап-катта кўча-я! Беихтиёр гулни Йўлдошга узата туриб, «эгаси — бугун имтиҳон олади-

ган Холдор ака», демоқчи эди, бунинг ўрнига чувалчанг босиб олгандай «вой» деб қичқирганча жонҳолатда орқага чекинди. Йўлдош гулнинг новласидан ушлагани учун тагидаги сув солинган ихчамгина чинни гулдонни қўрмадими, у ерга қарсиллаб тушиб чил-чил синди. Йўлдошнинг шим почалари, Салтанатнинг баланд пошна туфлиси жиққа ҳўл бўлди. Гулдаста ҳамон Йўлдошнинг қўлида; чала тозаланган тиканлари кафтига кирса ҳам, сир бой бермай Салтанатга қараб жилмайиб турарди. Кейин икковлари бирдан қулиб юборишди.

— Хафа бўлманг, Салтанат, — деди Йўлдош охири тепиниб-тепиниб почасининг сувини қоқаркан. — Мен сизга кейин тилласини олиб бераман.

— Нима бало, тилла конида ишляапсизми? — Салтанат юлқинди.

— Илгари ишламасак ҳам энди ишлаймиз, сиздан қутулиш учун, — деди Йўлдош қулимсираганча гулдастани узатаркан.

Салтанат бошқа индамади. Гулдастани олиб, мактабига қараб тез-тез юриб кетди...

Йўлдош Салтанатга еттинчи синфдан бери *бошқача* қарарди. У пайтда ўзи тўққизинчида ўқир, анча зийрак бўлгани билан, аммо қунти кам, жанжалкаш, «кучлиман» деб синфдошларига кун бермас, айрим муаллимларга ҳам тик қараб, баъзан уришиб дарсидан чиқиб кетаверадиган, интизоми бўш ўқувчи эди. У Салтанатнинг изидан бир йилдан ошиқроқ эргашиб юрди. Охири қизнинг кўнгли йўқлигини, ҳатто орқасидан майна қилишларини пайқадими, бирдан индамай кетди. Салтанат кейин уни Йўлдош ўрни битирганда ёз пайти мактаб кутубхонасида кўрди.

Салтанатнинг юраги илк бор ўшанда шув этиб кетган, Йўлдошнинг тўсатдан ўзгариб, бунчалик кўзга яқин бўлиб қолганига, тўғриси, ажабланган эди. Ўшанда Йўлдош башанг кийиниб олган, қўлида қалин дафтар билан бир-иккита китоб, қаёққадир шошиб кетаётган экан. Салтанатга остонада дуч келиб, биринчи марта унга дадил яқинлашиб:

— Салом, Салтанат! — деганди қўл узатиб, Салтанат кўришгач, ўзидан-ўзи гап бошлаб кетганди: — Политехникага кирапман. Физикадан беш бўлди. Эртага иккинчи имтиҳон: математика.

— Яхши... — Салтанат унга чинакам ҳавас билан қараганди...

Шундан кейин Йўлдош анча вақт қуринмади. Институтга киролмаганини Салтанат кейинроқ эшитди. Ҳатто профессор тоғаси ҳам ёрдам беролмабди... Охири, ўзи азалдан таваккалчи, айтганини қиладиган йигит эмасми, бульдозерчилар тайёрлайдиган ҳунар мактабига ўқишга кириб кетибди... Азиз билан танишганига анча бўлгани учун Салтанат бу янгиликни эътиборсизгина эшитди ва тезда унутиб юборди. Орадан икки йил ўтгач, кўчадаги анави кулгили воқеа юз берди. Кейин Салтанат турмушга чиқди. Биринчи бола насиб этмади. Энди Беҳзодлари бор...

«Қизик бўлди-ку, — деди Салтанат ўзига-ўзи, биллур идишларга кўз ташларкан. — Азиз акамга нима дейман?! Тавба, шунча йил ўтиб... арзимаган битта гулдонни унутмабди! Ҳалиям ўша-ўша: тентак! Тўппатўгри кириб келаверганини-я! Қўрқмабдиям... Эркак кишига бало ҳам урмайди... менга мақтанмоқчи бўлгани бу! Ҳе, матоҳинг қурсин!.. Бекор олдим, бекор олдим... Нега қайтариб бермадим?.. Булар иш бўлди энди. Буни даф қилиш керак. Айтмасам, Азиз акам қаердан билиб ўтирибди? Ғўзасидан бошқа нарсани ўйламайди-ку, у...»

Салтанат қанча ўй сурди, аниқ билмайди. Қизлик дамлари, ўқувчилик йилларини эслаб, юзини ҳазин табассум эгаллади. Ҳали ҳам диванда ўтирганча олдига уйиб олган ҳар хил ўйинчоқларини бир-бирига отиб ўйнаётган Беҳзодни даст кутарди-ю, лўппи юзларидан яна чўлпиллатиб ўпди.

— Вой, йиғлоққинамдан ўргилай! Вой, қоровулчамдан ўргилай! — дея қўлида отиб-отиб эркалай бошлади. Кейин ичкари уйдаги сандиқни очиб, Йўлдош ташлаб кетган биллур идишларни келинлигида кийган оқ ҳарир кўйлагига ўради-да, бир чеккага бостириб қўйди. Сандиқ устига яна кўрпа-тушакларни йиғиб, ошхонага кирди. Совутгични очиб, «нима овқат қилсамикин», деб ўйланиб қолди.

4

Уруғчилик институти шаҳар марказидан хийла четда жойлашган, бир томони колхоз далаларига туташ; анча илгари қурилган бино бўлса керак, деразалари катта-

катта, тунука томли, кираверишида қавариқ гербли баҳайбат кунгураси ҳам бор. Аввал герб зарҳал рангга бўялган шекилли, ҳозирги сидирга оҳаклари кучиб, олачалпоқ бўлиб, герблиги ҳам унча билинмайди. Тепароқда қизил алвонга битилган «Пахта — бойлигимиз» деган шиор. Залварли очиладиган икки тавақали заранг эшикка олиб чиқадаган йирик-йирик учта мармар зина ҳам йиллар ўтиши билан анча ейилиб кетган. Зинанинг икки четидаги пахта чаногига ўхшаш бесўнақай бетон тувакларга ҳар хил гуллар экиб қўйилган. Эшикдан кириш билан кенг йўлак бошланади ва у уч-тўрт қадамдан сўнг чапга бурилиб, то бино охиригача икки тарафда бир хил хоналар қаторлашиб бораверади. Хона эшикларининг бари икки тавақали, ярмигача ойнаванд. Деярли ҳамма хоналарда сарғиш жавонлар кўриниб туради, уларнинг тепасига ҳар хил бурама қоғозлар қалаб ташланган, йўлак охирига етилгач, бу бир хиллик кескин ўзгаради. Газета-журналлар учун қўйилган пастак стол ва икки-учта янги креслолар кўзга чалинади: йўлак полига гулдор линолиум ётқизилган. Деворларда турли-туман жадвал ва кўрсаткичлар, пахта навларининг намуналари; дераза пештахтасида эса тувакчаларга экилган гуллар, худди пуфлаб шиширилгандай силлиқ қавариқ қора чарм эшикка йирик-йирик босма ҳарфларда «Директор» деб ёзилган. Илгари директор кабинети иккинчи қаватда эди, зилзиладан кейингина пастга кўчирилган. Қора чарм эшикни очиб ичкари кирилса, кичик бир ҳовлидай келадиган қабулхона. Шундай ўнг бурчакка одам бўйи келадиган қадимги соат қўйилган. Рупарадаги баланд дераза тагида котиба қизнинг ихчамгина столи устида машинка. Қабулхонанинг бир томонига қатор стуллар терилган. Деворларда Дарвин, Мичурин, Тимирязов ва яна аллакимларнинг портретлари. Қабулхона полида ҳам худди йўлакдагидек гулдор линолиум...

Азиз билан Шорасул ўтирадиган хона қабулхонага келаверишда, буёқдан санаганда тўртинчи эшик. Азиз дам олиш куни бўлишига қарамай, хонасида бир ўзи ёлғиз ўтирибди. Доим одам қайнайидиган тўрт қаватли институт биносида бугун ҳеч ким йўқлигидан аллақандай ғайритабиий, ёқимсиз сукунат ҳукм сургани учун Азиз ҳар қанча уринса ҳам қўли ишга бормай хаёл олиб қочарди. Ташлаб юборса бўладиган пастак эски столига эгилганча, ҳадеб пешонасини тириштириб ўз ташвиши-

ни ўйларди... Аспирантурани тугатганига ҳам, мана, уч йилдан ошяпти. Яна ўша — эски иши — лаборантлик вазифасида. Оладиган маоши тўқсон саккиз сўм. Бир ёқда оила, бола-чақа... хархашаси оламини бузадиган хотин... Турмуш эса ўсиб кетяпти...

Шуларни ўйлаганда Азиз худди боши берк кўчага киргандай меровсиб қолар, турмуш муаммолари хусусида хотинига ўхшаб майда ўйлар, майда туйғуларга кўмилиб кетар, «илм — жафоли, кети — вафоли» деган гапларга ҳам ишонмай қўярди. Файрати жўшиб, ишга киришиб кетган пайтларида эса оила икир-чикирларини унутиб, тўғрироғи, улардан ўзини баланд тутиб, «инсон боласининг катта мақсади бўлмоғи керак», деган кўтаринки фикрлар оғушида юрар... пахтакорга ҳозир сув билан ҳаводек зарур бўлиб турган заволсиз нав яратиш орзуси кўнглида баттар аланга олиб, нуқул ўз кашфиётини ўйлар, эртанги кунига зўр умидворлик билан қарар эди. Аммо, афсуски, ҳаёл бошқаю ҳаёт бошқа экан...

Ҳозир ҳам Азизнинг дили хуфтон! Кўтаринки кайфиятидан асар ҳам йўқ. Туни билан мижжа қоқмай, ўх тортиб, охир-оқибатда яна ўзини айбдор деб топди. «Сен молпарастсан, мен фан кишисиман, олимман», деб дабдаба қилган билан бирон нарса ўзгариб қолмайдими-ку, ахир! Салтанат бечорада нима айб?

Четлариға қачонлардир сиёҳ томган, ойнаси тагига ҳар хил жадваллар қистириб қўйилган столдан кўз узиб негадир шифтга қаради. Тепадаги фанер шифтда қанотларини ёйиб учишга ҳозирланаётган бургутларга ўхшаш иккита баҳайбат вентилятор чанг босганча осилиб турибди. Улар ҳатто ёзда ҳам айланмайди. Бир ишлатмоқчи бўлиб уриниб кўришганда тариллаган овозидан безор бўлиб кетишди. «Наҳотки, шундай... Қаёққа қарасанг — чегара, ҳошия. Анави ойнаванд кўргазмаларга қўйилган янги пахта навлари ҳам ҳошияланган. Ўтирган хонаси ҳам, гарчи жуда баланд, кенг бўлса-да, тўрт бурчак. Қаёққа қарама — тўрт бурчак... Умрнинг ўзи ҳам вақт билан чегараланган-ку, ахир! Чегараланган! Азизнинг мана шу кичкина иши ҳам... Акс ҳолда, у якшанба куни келиб, бир ўзи шу хонада қоғоз титкилаб ўтирмай, хотини билан ўғилчасини оларди-ю, дадасиникигами ёки шаҳар четидаги сўлим бир жойгами зув-в этиб кетарди-қоларди. Аслида Салтанат ҳам шуни истайди! Наҳотки, бу истаги ноўрин

бўлса?.. Мана энди Азиз якшанба куни ҳам келиб, директорнинг шахсий топширигини қилмоқчи. Расул Оллоёрович тузиб чиққан чала-чулпа жадвалларни бири-бирига қиёслаб, солиштириб, ҳақиқатга яқинлаштириши керак... Якшанба куни эса унинг учун тўхтаб қолгандай... Азиз дам ҳам олмайди, худди механизмдай, мурватини бураб қўйса — бир маромда юраверади. Унда на юрак, на ҳис-туйғу бор. У — машина... Салтанат мана шунисига куяди».

Азиз истар-истамас ўрнидан туриб, рўпарадаги — тутқичларининг атрофини ёғ босиб кетган сарғиш жавонни ғичирлатиб очди-да, кеча ўзи қўйган семиз папкани олди.

Шу аснода худди кутиб тургандай Расул Оллоёрович қабулхонасидан данг-дунг овоз эшитилди. Азиз нафасини ютиб, беихтиёр кейинги дақиқани пойлади; кабинет ичидаги осма соатнинг ҳам тантанавор даранг-дурунги қулоғига чалингач, кимсасиз институт йўлакларини юракни аллаловчи майин оҳанглар қамраб олди. Шундоқ қабулхонага кираверишда — ўнг бурчакда турадиган одам бўйи қадимги соат Азизнинг кўз ўнгига келди. Биринчи ўша занг урди, кейин унга кабинетдагиси «жўр» бўлди. Бу товушлар институт ходимларининг барига таниш эди. Ишга келиш, овқатга чиқиш, ишдан кетишга ҳам шу овозлар белги эди.

Азиз Расул Оллоёровичнинг, гарчи ўзи элликлардан ошган бўлса-да, анча ёш кўринадиган бардам қиёфасини кўз олдига келтирди. У ўрта бўйдан сал баланд, очик юз, ҳамиша босиқ ва салобатли гапирадиган, доим бировларнинг ташвишида куймаланиб юргандай кўринадиган ёқимтой одам эди. Одми, сипо, тоза кийинарди-ю, кўзойнакка зеб берган эди. Чўнтагида хатга, залга, узоқ ва яқинга қарайдиган иккита, ҳатто учта нафис кўзойнак олиб юарди.

Кеча Азиз кирганда ҳам у битта кўзойнагини авайлаб ғилофига солиб, бошқасини тақаётган экан. Азизни кўриб, оғир заранг ёғочдан қилинган, оёқлари шернинг панжаларига ўхшатиб ишланган катта столдан турди-да, унга рўпарадаги юмшоқ креслони кўрсатди. Юзларига кулимсираб тикилиб:

— Азизжон, ишлар қалай? — деди овозидан меҳр ёғилиб.

— Раҳмат, домла.

— Раҳматни қўйинг. Кузингиз айтиб турибди: хафа-

роқ кўринасиз. Нима гап? Айтаверинг. Менга айтмасангиз, кимга айтасиз?

— Йў-ўқ. Ҳеч гап йўқ. Сал тобим қочиброқ турибди.

— «Қочиброқ турибди»ми ёки «қочган»ми? «Қочган» бўлса, докторларга қаратайлик. Қурбимиз етади, тортинмай айтаверинг. — Расул Оллоёровиچ кенг қаншарини силаб, Азизга самимий тикилди.

— Раҳмат, домла, сал шамоллаганга ўхшайман.

— Унда ихтиёрингиз. Мабодо, ёрдамим керакми, марҳамат, сира тортинманг.

Расул Оллоёровичнинг одатини Азиз яхши биларди. Бирор жиддийроқ топшириғи бўлса, гапни мана шундай узоқдан, ҳол-аҳвол суриштиришдан бошларди. Охири илмий иши билан ҳам қизиқарди. Ҳозир ҳам худди шундай бўлди:

— Азизжон, анави тажриба ишларингиз қалай кетяпти? Бирон натижа чиқай дейдими?

Азиз елкасини қисди. Кейин гўё Муҳиддин Жабборовичдан упкалагандай:

— Домла ҳалиям ўша эски фикрларида турибдилар, — деди ҳафсаласизлик билан. — Илмий ишдан кура кўпроқ ихтирочиликка берилиб кетганмишман. «Сиз рационализаторлик бюросида эмас, фан даргоҳида, ўн, йигирма, ўттиз, қирқ йил олдинни кўзлаб ишланадиган даргоҳда хизмат қиляпсиз, тушундингизми?» дегандилар ҳу бир марта. Умуман, қилаётган ишимдан куладилар. Ўзимга индамайдилар, орқаворатдан эшитиб қоламан...

Бу гапдан Расул Оллоёрович сезилар-сезилмас унгайсизланди. Чунки у Азизнинг фикрига бирор муносабат билдириши, яъни Муҳиддин Жабборовични ё қоралаши, ёки оқлаши зарур эди. Шу сабабли ҳам кейинги фикрини анча мужмалроқ шаклда баён этди:

— Майли, домлангиз сизни тушунмаётган эканлар. Ҳўш, ўзингиз-чи, қўлингизда нима далилингиз бор? Шунча йиллик уринишдан бирор натижа чиқдими?

Азиз жавобга шошилмади. Чунки уни айни шу савол қийнаб юборган эди. Бундан анча йиллар олдин иш бошлаб, ўша дадил гоёсини ўртага ташлаб улгурмасиданоқ унга ҳамма шу саволни берган эди. Ахир, қандай қилиб дарров натижа чиқарсин?! Авваллари-ку, яхши томони — Сергей Матвеевич тирик эди; ортиқча гапсузларга ўша боёқиш қалқон бўларди. Энди-чи?..

Ҳамма бало шундаки — Азиз илгари сураётган фикр

ҳозирги амалдаги кўп нарсаларни барбод этиб ташлайди. У пахтадаги вилт касалига қарши янгича усул билан курашмоқчи. Очигини айтса, бу ерда илмий жиҳатдан ҳеч бир янгилик ҳам йўқ, фанга илгаридан маълум йўл. Лекин эсдан чиқарилган, кўп йиллардан бери аҳамият берилмаган, натижада, олимларнинг назари ва эътиқодидан қолиб кетган йўл... Гап мана шу унутилган усул хусусида борапти.

Азиз деҳқончиликнинг оғир касалликларини текширган Вавилов сингари тадқиқотчиларнинг асарларини, Мичурин тажрибаларини қайта-қайта синчиклар экан, бу фикрида тобора қатъийлашди. Чиндан ҳам дорига зўр бериш билан иш битмайди. Вилт ташқи муҳитга шу қадар тез мослашувчан балои азимки, сал ўтмай ҳар қандай заҳарга ҳам ўрганиб олиши турган гап. У илдиз орқали ғўза танасига киргач, ўзини ҳимоя қиладиган қобиқ орасига яшириниб, заҳарини чиқараверади. Шу боисдан ҳам у унча-мунча дорига ҳадеганда бўй бермайди. Энг ёмони шундаки, ғўё у одамлар билан ўчакишгандай, уларни йил сайин ўткирроқ дориларни ишлатишга мажбур қиляпти... Демак, пахтачиликнинг келажаги — *янги чидамли навлар яратиш* билан боғлиқ! Ғўзани вилтдан сақлайдиган бошқа ҳамма кимёвий воситалар эса бу офатга қарши курашда *қўшимча, ёрдамчи куч* бўлмоғи керак...

Азизнинг бу фикрини ҳеч ким рад этмайди. Бу фикр аслида Азизники ҳам эмас, илгаридан маълум гап. Аммо Азизнинг кейинги иши, кейинги талқинига келганда Муҳиддин Жабборовичга ўхшаш олимлар оёқ тираб қаршилиқ кўрсатадилар. «Муштдай бола»нинг «бемаъни қилиги» Муҳиддин Жабборовичнинг жигига тегиб, туриб-туриб уни қумурсқадай эзиб ташлагиси келади. Азбаройи манманлигидан Азизнинг ишидан ҳеч бир натижа чиқмаслигига астойдил ишонади. Бироқ ўзи яратган самарадор, пишиқ «Ф» пахтасига ишониб, деярли чорак аср давомида касалликка чидамли, ҳозирги навлардан кескин фарқ қилувчи янги навлар вужудга келтирмаганини ҳам ичида баъзан тан олиб қўяди. Айниқса, сўнгги йилларда вилт худди қутурган дарёдай тобора кўп майдонларни эгаллаб бораётганини кўргач, ўртада оғир хатолик ўтганини пайқади-ю, бунга қисман ўзини ҳам жавобгар ҳисоблаб, баттар дами ичига тушиб кетди. Бировга айтолмаса буни!.. Чиндан ҳам пахта уруғчилигида маълум

даврда кечирилмас катта бўшлиқ юзага келишига йўл қўйиб берилгани учун ҳам ҳозир ўша бўшлиқни вилт эгаллаб турибди... Бунинг устига, Муҳиддин Жабборович урушдан аввалги йиллардаёқ кўпчилик хўжаликларда алмашлаб экишга аҳамият сусайиб кетганини ҳам яхши эслайди. Бироқ ўша қалқиб турган беҳаловат йилларда мамлакатга иложи борица кўпроқ пахта керак эди, ҳар қарич ер ҳисобда эди. Бутун диққат-этибор кимёга, янги чидамли нав яратиш масалаларига қаратилгани, натижада табиатнинг кўпгина азалий қонунлари, шартлари унутилиб, унинг ўрнини ҳа бўлсинчиликка асосланган қуруқ ташаббускорлик эгаллаганининг асл сабаби ҳам шунда эди. Деҳқончиликнинг ўзаги бўлмиш алмашлаб экишдан воз кечиш бир кун бориб оғир оқибатлар туғдиришини ўша пайтларда ҳали ёш, ғайрати жўшган, зукко олим Муҳиддин Жабборович ҳам сезмай қолмасди, албатта. Аммо умумий оқимга қарши сузиш қийин эди... Бунинг устига, айрим янги навлар бир неча ўн йиллар давомида кимёвий ўғитлар кўмагида ташқи таъсиротга сира бўй бермай, шу даражада юқори ҳосил инъом этдики... Шундан кейин алмашлаб экиш тарафдорлари бутунлай енгилиб, ҳатто қувғин қилинганлар ҳам бўлди.

Муҳиддин Жабборович айни ўша йилларда ном қозонди. Ҳатто уни фронтга олиб кетамиз деб туришган пайтда, уруш қизиган 1942 йилда у яратган «Ф» нави Давлат синов комиссиясига топширилди-ю, қўлида чақирув қоғози билан вокзалдан қайтариб келишди. Уруш тугагандан сўнг Муҳиддин Жабборович шу уруғчилик институтида анча йиллар директор бўлиб ишлади. Докторликни ҳам шу ерда ёқлади, шу ерда профессор, академик бўлди... Мана, энди ўша бир вақтлардаги ортиқча хотиржамлик, манманлик, ютуқлардан эсанкирашнинг оқибати пахта уруғчилигини мушкул аҳволга солиб ўтирибди. Бунинг Муҳиддин Жабборович ҳам юрагининг туб-тубида ҳис этади-ю, аммо очикчасига тан олгиси келмайди. «Биз қилган хизматларнинг, ваҳоланки, юздан бирини қилишсин-чи булар, ана ўшанда гаплашамиз, — деб зардага ўтади дарров. — Бор кучимизни аямадик. Энди навбат ёшларга! Қани бир кўрайлик, азаматларни», деб мажлисларда пичинг отиб гапиради. Лекин ёшларга тизгинни беришга келганда эса... худо асрасин! Бу фақат унинг шуҳратпарастлигидан эмас. Йўқ, йўқ! У ўзини ҳали

бақувват сезади, шунинг учун ёшларга ўзига ишонган-чалик ишонмайди...

...Азиз шу алфоз ҳар кимдан эшитган гаплари, ўзи шоҳид воқеаларни эсларкан, кўз ўнгида Сергей Матвеевичнинг жиккаккина жуссаси гавдаланиб, ўсиқ қошлари остидан доимо кулиб қарайдиган мовий кўзлари ҳамон унга термилиб тургандек туюлди, меҳрибон чолнинг бевақт ўлиб кетганига чин кўнглидан ачинди. Сергей Матвеевичнинг елиб-югуриб, колхозга чиқиб, озгина ер олиб берган пайтларини хотирлади-ю, беихтиёр кулимсиради. Ҳаммаси ўша боёқишнинг зўри билан бўлган эди. Азизнинг шу «сержанжал» мавзусини тасдиқлатиб берган ҳам Сергей Матвеевич асли. Азиз ўзига расмий шогирд тушган, биринчи кунёқ у билан салкам уч соатча суҳбатлашган ва охирида шундай таклиф қилган эди:

— Азиз, сени кўпдан бери биламан, сенга ишонаман. Бир ҳафта муҳлат сенга. Яхшилаб ўйлаб кўр яна. Пахта уруғчилиги соҳасида ҳозир — шу кунда, шу дақиқада қандай долзарб масала турибди? Обдан бош қотир. Таклифларингни айтасан, кейин мавзу белгилаймиз...

Азиз ҳафта давомида ўйлади. Адабиётларни, газета-журналларни кўриб чиқди. Домласи ҳузурига келиб:

— Сергей Матвеевич, — деди дадиллик билан. — Шу пайтгача бизда ёввойи нав иштирокида бирон-бир пахта нави яратилганми? Йўқ! Нега? Назариядан ўзингиз ҳам ўқитгансиз: ёввойи навлар касалликка чидамли. Шу хусусиятни наҳотки ҳосилдор навга ўтказиш мумкин эмас?!

Сергей Матвеевич ўсиқ қошлари бирдан кўтарилиб, мовий кўзлари баттар жонланиб кетди.

— Бу ниҳоятда қизиқ масала! — дея хитоб қилди у. — Бу ҳақда кўплар бош қотирган. Камина ҳам... уч йилча шу иш билан шуғулланиб, охири натижа чиқмай, ташлаб кетганман. Вақт етмаган. Бошқа навлардан ортмаганман. Аммо синаб кўриш керак. Бу қизиқ масала! Нима учун ўша ёввойи навлар вилтга бўй бермайди? Вилтга қарши қандай ҳимоя механизми бор уларнинг? Биз яхши билмаймиз. Аввало шуни аниқлаш керак. Шу нарса аниқланса, худди ёввойи ҳайвон қўлга ўргатилгандай, эҳтимол, ёввойи ғўзани

ҳам маданийлаштириш мумкин бўлар... Очигини айтсам, ярамга қайтадан туз сепдинг, ўғлим... Майли, ишга киришавер. Қўлимдан келган ҳамма ёрдамимни аямайман...

Азиз кейин яна Муҳиддин Жабборовични эслаб, қовоғи уюлди. Республика Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, машҳур селекционер Муҳиддин Жабборович билан айри чиқиб, унга гап қайтариб юрганидан негадир ҳозир бирдан юраги увишиб кетди. Муҳиддин Жабборович, юзаки қараганда, Сергей Матвеевичдан кейин Азизнинг иккинчи илмий раҳбари. Аммо одам билан одамнинг ҳам фарқи шунчалик бўларканми?! Бошиданоқ у Азизни ёқтирмади. Ёноқлари теп-текис, қип-қизил, қошлари энли, фақат чаккаларидагина сочига бир-иккита оқ оралаган Муҳиддин Жабборович Азизнинг ахборот ўрнида ёзилган ишига беписанд кўз югуртириб чиқди-ю, гапларини тинглаб, ҳеч нарса демади. Бошини силкиб, чўнтагидан оппоқ даструмолини чиқариб, лаби, бўйни, юзи, кўзларининг четини обдан артди ва: «Қани ишлайверинг-чи», деб қўя қолди. Лекин илмий совет йиғилишларидан бирида Азиз ахборот бераётган пайтда унга дабдурустан луқма ташлади:

— Азизжон, сиз, биология тарихидаги айрим тажрибаларни рўкач қила туриб, маданий навни тўсатдан ёввойи, эркаклаган гузага чатиштиряпсиз. Шу пайтгача ҳали пахтачилик тарихида бундай тажриба қўлланмаган. Ваҳоланки, бундан натижа чиқишига қатъиян ишонасизми ёки таваккал қилиб кўряпсизми?

Ўтирганларнинг бари ялт этиб Азизга қаради. У аввал ҳам айрим олимлардан бу саволни эшитган ва қўлидан келганча жавобини берган эди-ю, бироқ ҳозирги вазиятда, қўпчиликнинг ичида, яна ўз домласидан бу саволни эшитиши Азизни довдиратиб қўйди. Назарида ҳамма нарса, ҳатто ҳаёт-мамоти ҳам ўзининг бир оғиз жавобиға боғлиқдек туюлди ва дадил туриб:

— Натижа чиқади! — деди.

— Асослаб беринг-чи!

— Бу мураккаб масалани бир оғиз гап билан асослаб бериш қийин, Муҳиддин Жабборович. Лекин шундаям ҳаракат қиламан... Кўряпмизки, вилт тобора кучайяпти. Ишлаб чиқиляётган айрим янги навлар эса жорий этилиши уёқда турсин, ҳатто Давлат синовидан ҳам олиб ташланяпти. Бунинг сабаби, бизнингча: нуқул геогра-

фик ва генетик жиҳатдан бир-бирига яқин навларнинг ўзаро чатиштирилишида. Ҳатто вилтга чидамлироқ маданий навлар чатиштирилганда ҳам тайинли бир натижа чиқмаяпти. Чунки ўша навлар ўзларининг генотипик имкониятларини бутунлай сарфлаб бўлганлар. Энди бизнингча, пахта уруғчилигида вилтга чидамлик томонга қараб кескин силжиш учун ўзаро узоқ насларни, турларни чатиштиришга тўғри келади. Ана шунда ўсимлик билан зараркунанда орасида ҳозирги кунда вужудга келган эволюцион мувозанат кескин узгаради...

Атрофдагиларнинг айримлари бу гапларга шубҳа, айримлари истеҳзо билан қараётганини сезган Азиз ўз фикрини шу ерда бошқача далиллашга уринди:

— Маълумки, бу ғояни 30-йиллардаёқ академик Вавилов илгари сурган. Биология тарихида бунга мисоллар кўп. Масалан, Мичурин апортлари: улар Америка ва Европа навларини қўшишдан келиб чиққан. Ёки ёввойи картошкага чатиштириш йўли билан вилтга чидамли нав яратган Камераз тажрибаларини олинг. Ёки Терновскийнинг тамаки устида ўтказган худди шундай тадқиқотлари? Ниҳоят, кўп йиллик Перу ғўзасига чатиштириш усули билан домла Автономов яратган ингичка толали вилтга чидамли 10964, С — 6002 навларичи? Тўғри, ёввойи навдаги керакли хусусиятларни маданий навга кўчириш ниҳоятда мушкул иш. Айниқса, ғўзада қийин. Чунки гибридлаштиришда салбий хусусиятлар ҳам «ўжарлик» билан янги навга ўтиб келаверади. Бизнингча, бу узоқ муддатни, бир неча авлод натижаларини кузатишни талаб қиладиган муаммо...

Азиз кўпдан бери миясига ўрнашиб, хаёлини қамраб келаётган бу фикрларини шу қадар қизгинлик билан гапираётган жойида тўсатдан Муҳиддин Жабборовичга кўзи тушди-ю, боядан бери ўзи ҳали ҳеч бир аниқ гап айтмагани, тажрибасидан сўзламагани, аллақандай тахминлар ичида сузиб юрганини ҳис этди ва «қани, охири нима бўларкан» дея унга тикилиб қолган нигоҳлар тазйиқидан баттар ўнғайсизланди. Бир-икки йўталиб, яна гапида давом этди:

— Баъзи бир ёввойи навлар касалликларга ғоят бардошли иммунитетга эга. Шунинг учун ҳам домла Сергей Матвеевичнинг маслаҳатлари билан ўз олдимга қўйган кичик бир мақсадим шуки, биринчидан, узоқ турдаги эркаклаган ғўзалар оиласидан вилтга иммуни-

тети кучли навни ажратиб олдим, иккинчидан, ўша топилган нав асосида ирсият генетикасини ўрганишга уриняпман, учинчидан, мени тўғри тушунинглар, агар қўлимдан келса, умрим, ақлим, имконим етса, вилтга чидамли нав яратишда янги бир услуб қўлламоқчиман.

— Булар ҳаммаси хаёлдаги гаплар, ука, — деб луқма ташлади яна Муҳиддин Жабборович. — Сиз қилган ишингиздан гапиринг, мана, шунча йилдан бери нима иш қилдингиз? Тажриба ўтказаетган ғўзангизда қандай ўзгаришлар юз берди? Масалан, қайси турни қайси турга чатиштириб, қандай натижа олдингиз? Ёввойи ғўза дейсиз нуқул? Ёввойи ғўзаларнинг ҳам хили кўп: чинакам ёввойи, чала ёввойи, маданийга яқин нав... Ҳатто бир турдаги навлар ўзаро морфологик ва биологик жиҳатдан бир-бирига мутлақо ўхшамайди. Хўш, сиз, қайси бирини олдингиз, нимага асосланиб олдингиз? Ахир, чўпчак айтаётганингиз йўқ-ку, бу — фан! Халқ хўжалигига, ваҳоланки, чиройли орзу эмас, дағал бўлса ҳам конкрет иш керак. Буни ўзингиз ҳам биласиз.

Азиз бу қўпол, дангал танбеҳдан баттар эсанкиради. Бунинг устига атрофдагиларнинг ҳозирги баҳсга қандай муносабатда бўлишини Азиз олдиндан билгани учун ҳам уч йил давомида йиққан қиёсий маълумотларини, йилт этган умид уйғотувчи дастлабки натижаларини ҳам айтиб ўтирмади. Ёввойи ғўзалар ичидан ўзи ажратиб олган *texanum* навига бир неча бор теплица шароитида вилт юқтириб синов ўтказилганда у касалликка чалинмагани, айна пайтда *paniculatum* чала маданий нави устида худди шундай тажриба олиб борилганда унга вилт анча юққани... Демак, академик Вавилов илгари сурган гоё яна бир бор исбот этилгани, яъни ўсимликлардаги касалликка бардошлилик иммунитети ўсимлик танасининг касаллик микроби билан узоқ вақт давомида *бирга, ёнма-ён* яшашидан келиб чиққан ҳодиса экани... Вилт касаллиги, асосан, Марказий Америкада кенг тарқалгани, Мексика ҳам айна шу минтақада жойлашгани ва эҳтимол, вилтнинг ватани аслида Мексика бўлгани хусусидаги фарази... ниҳоят, вилтга чидамли нав яратиш учун сўзсиз энди мексика навини биздаги ҳосилдор навларга чатиштириш йўлидан бориш зарурлиги тўғрисидаги фикрларини ҳам айтиб ўтирмади. Чунки ўрни эмасди. Буни холи ўтириб, ҳар иккала томон ҳам масалага бир хилда қайғуриб муҳокама қилиши керак эди. Ҳозир эса институтининг барча лабора-

тория бошлиқлари, етакчи олимлар тупланишган. Ҳаммасининг шу йиғилишида айтадиган ўз фикрлари, ташвишлари бор. Вақт зиқ, бари шошиб турибди. Баҳслашиш аслида Азизнинг ҳаёлида ҳам йўқ эди, илмий котиб тузган кун туртибига биноан шунчаки бошқа ходимлар қатори ўз ишлари ҳақида қисқагина расмий ахборот бериб ўтмоқчи эди. Баҳсни Муҳиддин Жабборович бошлади... Ҳамма шошиб турганда қандай қилиб Азиз, ахир, уч йиллик маълумотларини батафсил гапириб ўтиради? Кўпчиликнинг ичида қандай қилиб Муҳиддин Жабборовичнинг юзига оёқ қўяди?.. Яна илмий раҳбари-я!...

Шу хилдаги изтиробли фикрлар миясидан яшиндай югуриб ўтди-ю, гўё Муҳиддин Жабборовичнинг саволини яхши англамагандай унга талмовсираб тикилиб турди, кейин қўлидаги қоғозларни мақсадсиз титкилади. Охири ялингансимон оҳангда:

— Натижа чиқиши керак, Муҳиддин Жабборович, — деди. — Туғилмаган болага олдиндан йўргак бичиш ярамайди-ю, аммо натижа чиқиши керак... яна камида икки-уч чатиштирувдан кейин...

— Баракалла! — дея гапни илиб кетди Муҳиддин Жабборович, ўтирган жойида стулни ғичирлатиб Азиз томонга ўтириларкан. — Туғилмаган бола деганингиз тўғри. Бу кетишда у мутлақо туғилмайди! Ишонаверинг! Ваҳоланки...

Ўтирганларнинг айримлари домланинг юзи учун пиқ-пиқ кулиб қўйишди. Азиз бўйнигача қизариб, негадир Расул Оллоёровичга жавдираб қаради. Илмий кенгашдаги бу ноқулай вазиятни ўртадан кўтариш учун Расул Оллоёрович Азизга мулойим боққанча буюрди:

— Ўтиринг. — Кейин «яна гапингиз борми» дегандай Муҳиддин Жабборовичга тикилди. Муҳиддин Жабборович ўтирган жойидан қўзғалмай, сўзини давом эттирди:

— Ваҳоланки... мен Азизжоннинг меҳнатчанлигидан севингандим. Илм кишиси шундай бўлмоғи керак. Аммо ғайратни ҳам билиб ишлатиш керак. Нишонга тегмаган ўқнинг кимга нафи бор? Менга шу йигитни бердинглар, йўқ демадим. Бироқ фикримиз бир ердан чиқмаяпти. Ваҳоланки, устоз билан шогирд бир хил фикрламадими, тамом! Азизжон ҳеч қандай илмий асосга суянмаган ҳолда пахтачиликка ёввойи пуштни киритмоқчи. Боя у ҳатто домла Вавиловни ҳам эслатиб

утди. Ваҳоланки, Азизжон, сиз ёшсиз, ука, катта одамларнинг фикрини сохталаштиришга ўрганманг. Вавилов ҳам, Мичурин ҳам бир-биридан узоқ навларни частиштиришни тавсия этганлар, лекин ёввойи навларни эмас... Азизжоннинг умри совурилиши — бу масаланинг бир томони, ўртоқлар. Яна иккинчи томони ҳам борки — бунга ниҳоятда хушёр бўлмоқ керак. Боринги, ўша ёввойи пуштан вилтга чидамли, майли, ҳосили ҳам дурустгина янги нав чиқдиёқ, дейлик. Хуш, кейинчи? Бир-икки мавсум ўтгач, ўша ёввойилик хусусияти зўрайиб кетиб, катта-катта майдонларда мутлақо ҳосил битмаса-чи? Шундай бўлмаслигига кафолат бера оласизми? Йўқ! Ана унда давлат олдида ким жавоб беради? Ким? Сизми? — Шу ерда Муҳиддин Жабборович заҳархандалик билан кулди. — Тўғри, бу ишингизни Сергей Матвеевич маъқуллаган эканлар. Ваҳоланки, бирор натижа чиқар, деб ўйлаган бўлсалар керак. Аммо мана уч йилдан ортиқ вақт ўтди... Тайинли бир гап айтолмадингиз... Ваҳоланки...

Шу ерда Азиз нимадир гапирмоқчи бўлган эди, Расул Оллоёрович унга «тўхтанг» дегандай қўл силкиб, Муҳиддин Жабборовичга юзланди:

— Бу гапни кейинроқ ҳал қилсак...

— Сиз биздайин тажрибали, суяги пахтада қотган одамларнинг сўзига кираверинг, ваҳоланки... — деди Муҳиддин Жабборович Расул Оллоёровичнинг гапига эътибор ҳам бермай. Азиз Муҳиддин Жабборовични «Ваҳоланки, домла» дейишларини илгари ҳам унда-бунда эшитган эди-ку, бироқ шу пайтгача аҳамият бермаган экан. Муҳиддин Жабборовичнинг бирдан ҳужум қилиб қолишини кутмаганиданми ёки кўпчиликнинг салобати босганиданми — ишқилиб, боши айланиб, мияси карахтланиб, кейинги ғовур-ғувурни унча эшитмай, унча англамай меровсиб тураверди. Қулоғига фақат домланинг «ваҳоланки» деган сўзигина кирарди. Чиндан ҳам Муҳиддин Жабборович бу сўзни тилга олганда калласида қанча-қанча фикрлар қуюни чарх ураётгандек юзлари ёришиб кетар, гапи тугаб, энди тўхтамоқчи бўлиб турган жойида ҳам «ваҳоланки» деса, маърузаси чўзилаверар эди. Ҳар нечук шу бир оғиз сўз Муҳиддин Жабборович учун бошқа қанча-қанча фикр ва ибораларнинг ўрнини босса ажаб эмасди... — Биз қарияларни сиз ёшлардан вақт пардаси тўсиб туради. Ваҳоланки, бу парда ҳам уйни иккига ажратган чи-

милдиқдай гап: чироқ ёниб турган сиз ёшлар томонни биз қариялар яхши кўрамузу, сизлар эса биз томонни кўрмайсизлар... Яна билмадим. Эҳтимол, ҳис-ҳаяжон, ваҳоланки, эҳтирос кишисига адашиш, хатога йўл қўйиш унча қимматга тушмайдигандир... масалан, артистларга, ёзувчиларга... аммо илм аҳли, тафаккур кишисининг ақл ишлатиб туриб янглишиши — кечирилмас ҳол. Бундай хатони тузатиш керак. Шунинг учун, Азизжон, қайсарлик қилмай, хаёлпарастлигингизни йиғиштириб, ваҳоланки, бўладиган ишга қўл уринг. Ёввойи пуштан ҳеч натижа чиқмайди. Тушунинг, ука, сизнинг фойдангизни кўзлаб гапиряпман. Ҳозирги суръатда фанда хаёлпарастликка вақт йўқ. Саробни биласизми? Чўлда сувни кўриб тураверасизу ўшанга қараб интилаверасиз. Бориб қарасангиз — ваҳоланки, ҳеч вақо йўқ. Хомхаёл — илмдаги ўша сароб. Эргаштириб кетаверади-да, йўлдан адаштириб, саргардон қилади...

Муҳиддин Жабборович яна стулни гичирлатиб, энди Расул Оллоёрович томонга ўтирилди ва «бўлди, гапим тамом» дегандай имо қилди. Хона Муҳиддин Жабборович мушоҳадаларидаги кучли мантиқ таъсиридан сув қуйгандек жимиб қолган эди. Азиз ҳар қалай шунда ҳам ниманидир гапиришга чоғланган эди, Расул Оллоёрович унга «ўтиринг» деган ишорани қилди. Шунда бурчакдан:

— Г-гапирсин-да у ҳам! — деган асабий овоз эшитилди. Ҳамма ўша томонга қаради. Доим тунд юрадиган «бедачи профессор» Толмас Азимов, протез оёғини энгашиб кўтарганча, ранги ўчиб ўрнидан турди ва одати бўйича дудуқланиб директорга захрини сочди: — Г-гапирсин бу б-бечора ҳам! Оғзидан чиқмай, ёқасига ёпиштиряпмиз!

Азиз қайтага хўрлиги келиб баттар гапиролмай қолганди ўшанда...

Азизнинг ўз илмий раҳбари билан биринчи тўқнашуви шундай юз берган эди. Кейин... мана, орадан, салкам тўрт йил вақт ўтди, бошқа бирон марта улар юзма-юз айтишишмади. Бу орада Азиз аспирантурани битириб, ноилож яна ўша лаборантлик вазифасида ишлай бошлади. Муҳиддин Жабборович қирқдан ортиқ фан кандидати, иккита доктор чиқарган, бағри кенг устоз бўлишига қарамай, бари бир Азизга ён босмади, ўша-ўша қўлини ювиб, қўлтиғига урганча, нозиктаъб одамлиги учун гапни кўпайтиришни истамай, «билга-

нингни қил-э, тентак», дегандай юраверди. Унинг назарида Азиз ёш бўлса-да, утакетган худбин эди.

Расул Оллоёрович шу гапларнинг баридан хабардорлиги учун Азиз унинг саволига жавоб бергиси келмас, кўнглидагини очиқ айтгани билан у бари бир Муҳиддин Жабборовичнинг ёнини олишини билар, шу сабабли «майли, бу гапларнинг унча аҳамияти йўқ, нима топширигингиз бор, айтаверинг» дегандай домлага ғамгин тикилиб турарди. Расул Оллоёрович нафис кўзойнаги оша Азизга кулиб қаради-ю, насиҳат қила бошлади:

— Ҳар қалай, сиз ёшсиз ука. Яхши гапга илонинидан чиқаркан. Муҳиддин Жабборович обрўли, фанга кўп меҳнати сингган киши. Бунини биласиз. Аммо одам қариганда кўнгли бир оз нозиклашиб, иззатталаб бўлиб қолади. Сиз ақлли йигитсиз-қу, бунини тушунишингиз керак. Биласизми? — Шу ерда Расул Оллоёрович яна Азизга самимий кулиб боқди. — Яхши бузоқ икки онани эмади. Сиздан нима кетди! Чолга «хўп» денг-у, кейин ишингизни билиб қилаверинг-да! У киши агар бераман деса, илмда дарёи азим. Фойдаланиб қолиш керак ўлардан. Улар ҳам ғанимат одамлар. Ҳа, майли, яна бир карра ўзим гаплашиб кўрадиган бўлибман-да...

Азиз одоб юзасидан Расул Оллоёровичга «рахмат» деди-ю, лекин бу гаплар қуруқ ваъдалиги, борди-ю, Расул Оллоёрович айтган тақдирда ҳам Муҳиддин Жабборовичга таъсир қилмаслигини билар, шунинг учун ҳеч ўзгармай, ўша-ўша бепарво утираверди. Лекин домланинг «сиздан нима кетди... чолга «хўп» денг-у, кейин ишингизни билиб қилаверинг-да...» деган гапидан қаттиқ ранжиди. Чунки Расул Оллоёрович бунини шунчаки Азизнинг кўнгли учун, бирон иш буюрмоқчи бўлса, шунини пайпаслаш учун айтаётганини сезиб турарди. Ахир, Азиз Муҳиддин Жабборович билан шунчаки арзимаган нарсага, отасининг молини талашиб ёки жаҳл устида айтишиб қолганмас-да! Бунини Расул Оллоёрович ҳам билади. Домла — шогирд уртасидаги келишмовчиликнинг илдизи жуда чуқур! Бу масалада муроса қилиб бўлмайди, ахир! Ё Муҳиддин Жабборович ёки Азиз ўз фикрларидан қайтишлари керак... Келиб-келиб энди омадсиз бир лаборант-аспирант олдида Муҳиддин Жабборовичдек академик ўз фикридан қайтадими? Унда

Муҳиддин Жабборовичнинг республикага, Иттифоққа, ҳатто дунёга донги кетган олимлиги қаёқда қолади?

Азизнинг ҳатто директор ҳузурида ўтирганини ҳам унутгандай огир ҳаёлга ботганини кўрган Расул Оллоёрович баъзи тили ёмонларнинг: «Ўзи кўп меҳнаткаш йигиту сал етишмайди-да», деб гап тарқатиб юришларини бирдан эслади. Пластмасса идишчада турган бўёқ қаламларини олиб, қўлида ғижир-ғижир ишқалади ва:

— Азизжон! — деди ҳамон кулимсираб. Азиз чўчиб тушди, уялганидан кулоқларигача қизариб, ерга қараган кўйи «кечирасиз» деб қўйди, Расул Оллоёрович ундан кўзини узмай мийиғида кулимсираганча: — Сизни бир масалада чақиртиргандим, — деди ўтирган жойида вазмин кўзғалиб. — Шу кунларда иш бошдан ошиб кетди. Бир ёқда, ўзингиз биласиз, мажлислардан бўшамайман. Мана шу нарса, — деди у шер оёқли баҳайбат столининг галадонидан каттакон семиз папка чиқариб, Азизнинг олдига суриб қўйди. — Мана шу нарса... диаграмма, маълумотлар. Ўн йил ўтказган тажрибаларимнинг ҳисоб-китоби. Шунинг синчиклаб кўриб чиқсангиз. Рақамлар нотўғри кетган бўлса, хатолик топсангиз, шубҳа тугилса, тегмангу белгилаб қўйинг. Биргалашиб кўрамиз. Кейинги монографиямга илова қилинадиган маълумотлар бу. Китоб ўзи босмахонага тушиб кетган, терияпти. Шундан шоштириб қўйишмаяпти. Бир укалик қилиб шунга кўмаклашиб юборасиз, хўпми? Бир ҳафта муҳлат етадимми?

Азиз қоғози кўплигидан боғичи учма-уч чандилган сарғиш папкага тикилганча, хиёл иккиланиб «етса керак» деди мужмал оҳангда. Расул Оллоёрович ўрнидан туриб:

— Бемалол етади! — деб гапни чўрт кесди. — Шанба, якшанбада келиб ишласангиз ҳам бўлади, қоровулга тайинлайман. Муҳиддин Жабборович билан эса, кўнглингиз тўқ бўлсин, ўзим гаплашаман.

Азиз лоқайд бир оҳангда яна «раҳмат» деди-ю, кабинетдан чиқди. Хонасига кирса, вақт анча кеч бўлишига қарамай, негадир Шорасул ҳали ҳам ўтирибди. Азизнинг директор ҳузуридан ёстиқдай папка кўтариб чиққанини кўргач, аввалига жилмайди, кейин худди бировга аччиқ қилгандай қарсиллатиб столларини беркита бошлади.

... Азиз жимжит хонада ҳозир бир ўзи ўтирганча, уша папкани очди. Палапартиш тахлаб ташланган қоғозларни кўргандаёқ бу папкада камида бир ойлик юмуш уюлиб ётганини сезиб, бирдан ҳафсаласи пир бўлди. Бир-икки варақни олиб ўқиб кўрди-ю, кулди: Расул Оллоёрович сира тиниш белгиларга аҳамият бермас экан, ёзиб кетавераркан... Папкани четга суриб, узоқ бир эснади, зериккан қиёфада беихтиёр Шорасулнинг столига қаради: бўм-бўш; устидаги ойнага қуёш тушиб, нури деворга санчилиб турибди. Азиз яна Шорасулнинг кечаги қилиғини эслади. Иш тугашига беш минут қолганда директор котибаси келиб, Азизни домла йўқлаётганини айтган пайтда, Шорасул қоғозларини саранжомлаб, уйига жўнашга шайланиб турган эди. Лекин Азиз ярим соатлардан кейин чиқса ҳам у кетмабди... асабийлашганда тутадиган одати — ўнг тирсагидаги қичимасини енгининг устидан қашиб ўтирибди... Шорасулнинг ўзига ғайирлигини-ку биларди. Айниқса, уни директор чақиртирса Шорасул ҳайрон бўлар, ғаши келиб, шундай пайтларда Азизни сира кўздан қочиргиси келмас, зимдан кузатар; ҳатто мана шундай кеч қолиб, иш билан машғул одамдек, директор ҳузуридан Азизнинг чиқишини пойлар, унинг топшириқ олиб, севиниш ўрнига, қайтага эзилиб чиққанини кўргандан кейингина кўнгли жойига тушиб, уйига жўнар эди. «Домла нима дедилар?» — дейишга эса журъати етмасди... У ҳеч қачон биринчиликни даъво қилмас, панароқда, ўртароқда кўзга ташланмайгина юрганларнинг ҳаёти анча тинч-хотиржамлигини, шахсий турмушлари эса етарли таъминланганини яхши биларди. Шу боисдан, гоҳо хурсанд пайтларида Азизга қараб туриб кулар, «Ҳар қандай идорада ҳам эркароқ ходимлар қилган чала-чулпа ишни орқасидан супуриб-сидириб, тозалаб юрадиганлар бўлади... Бу довдир ҳам ўшандай бир қирчанғи от-да!..» деб севи-нарди ичида.

Азизнинг Муҳиддин Жабборович билан тортишишини эса сира ақлига сиғдиролмасди. «Умр дегани шунчалик омонатки, бугун бору эрта йўқ. Шунга энди шунчалик дов-жанжалми?.. Тинч яшайман десанг, қурт-қумурсқа билан ҳам муроса қилишинг керак. Ҳайронман, манави Азизга! Нимасига ишонади?! Йўқ ердаги бир мавзуни деб, Муҳиддин Жабборовичдек одамга гап қайтаради-я! У телба биринчи навбатда ўзига-ўзи

болта уриб, ўзига-ўзи душманлик қилаётганини кошки энди билса! Мана, оқибати — бирон одам итмисан, эшакмисан ҳам демайди!.. Йўқ, бошлиқлар билан олишиш эмас, қўлингдан келса уларнинг кўнглини овлашинг керак...»

Азиз табиатан соддалигидан бундай нарсаларни хаёлига ҳам келтирмас, айниқса, «Фалончи билан писмадончининг муносабати қандай?», «Фалончи писмадончига ким бўлади?...» деган саволлар уни ранжитар, айрим ҳамкасблари ва ҳатто тузуккина олимлар ҳам баъзан шу «муносабатлар»га ортиқча урғу бериб мақтанганларида у ҳайрон қолар, ичида «тавба, шу ҳам гап бўлди-ю», деб астойдил елка қисиб кўярди.

Шорасул эса бундай муносабатларга ҳаётнинг энг муҳим шарт, мағзи деб қарайди. Шунинг учун ҳам Расул Оллоёрович Азизни ўз ҳузурига чақирган сари баттар изтироб чекарди. Айниқса, ё Расул Оллоёрович, ё Муҳиддин Жабборович гоҳо уни ҳам чақириб, «фалончини тополмаяпман, қаранг, дарров кирсин ҳузуримга», «фалончига шу китобни бериб қўйинг», «аниқланг-чи, фалон жойнинг самолёти бугун қачон учаркан» қабiliдаги майда-чуйда топшириқларни буюришганда аввалига югуриб-елиб бажарарди-ю, кейин туриб-туриб ўзига наша қилар ва Азизга баттар ғижини келарди. «Нима, мен югурдакманми, керак пайтда мени сира эслашмайди», деб ич-ичидан куярди. Ахир, Шорасулнинг кандидатлик иши бир овоздан ёқлашга қўйилди-ку! Расул Оллоёровичнинг ўзи иштирок этди ўша кичик илмий советда. Муҳокама пайтида у сиполик қилиб индамаган бўлса-да, аммо ўзи бошқараётган илмий даргоҳда ишлар чакки кетмаётганидан кўнгли ўсиб, мамнунлиги шундай юз-кўзидан билиниб, ҳатто ён-веридаги илмий совет аъзолари билан ҳазиллашиб, пичирлашиб, кулишиб ҳам ўтирди. Бундан Шорасул қувонди... Расул Оллоёрович гарчи Шорасулнинг дадасини шахсан яхши билса ҳам, аммо ўзи билан негадир шу пайтгачаям қуруқ салом-аликдан нари ўтмаган. Раҳбарнинг бу бепарволиги Шорасулга ҳақоратдек ботади... Бари бир, ўша эътиборсизлик! У кандидатлигини битирди. Азиздан ўтиб кетди... Лекин директорнинг билгани эса... яна шу Азиз! Илмий совет йиғилган куннинг эртасигаёқ Шорасул йўлакда Расул Оллоёровичга дуч келиб, «оҳ, ана энди ўзи табриклайди мени», деб илтижо қилгандай унга жавдираб турган жойида,

директорнинг иши тигиз эканми ёки эсида йўқми, гуё орада ҳеч нарса юз бермагандай, аввал бош ирғаб, кейин қўлининг учини бериб ўтиб кетаверди... Бунга қандай чидаш мумкин, ахир?!

Шорасул кеча Азиз кириб келганда шундай кайфиятда ўтирарди. Кейин у бирдан столини қарс-курс ёпди-ю, чиқиб кетди. Азиз, эҳтимол, бошқа вақтда бунга аҳамият бермасди, аммо ҳозир ажабланди. Шорасулнинг ичиқоралик қилаётганини тушуниб баттар эзилди. «Қанийди, шу дарстёргарчиликларнинг барини Расул Оллоёрович менга эмас, мана шу Шорасулга берса! — деган аламли фикр ўтди миясидан. — Ҳам хизмат қиласан, ҳам туҳматга қоласан!..»

Азиз Расул Оллоёрович берган папкани яни истаристамас очиб, турли вақтда турли қоғозларга битилган ҳар хил жадваллар, ҳар хил ҳисобларни кўриб чиқа бошлади. Бари бир, сира ишлагиси келмади. «Орада бир ҳафта бор-ку», деди енгил тортгандек бўлиб. Кейин папкани йиғиштириб, босиб-босиб тагин қайта боғлаб қўйди. Шаҳарнинг нариги четидаги Чилонзордан келиб, қуруқ қайтиб кетавериш ўзига наша қилдими, жавоннинг устки қаватидаги чанг босган газета-журналларни олди-да, ўз мавзуси учун мўлжаллаб қўйган ҳар хил қийқим материалларни бир-бир ёзиб кўра бошлади. Кўпчилиги оммабоп мақолалар. Ия, мана Расул Оллоёровичники ҳам бор экан: «Тезпишар пахта навларини яратишда ёруғликнинг таъсири». Азиз газета қийқимининг у ёқ-бу ёғини айлантириб кўриб, озгин панжаларини энгагига ботирганча, мийигида кулди. Чунки бу аслида осмондаги гап эди... Балки, илм учун керакдиру... аммо Расул Оллоёровичнинг усули билан тезпишар пахта етиштираман деса, республикадаги ҳамма пахта майдонларининг тепасига кучли электр чироқлари ўрнатиб чиқиш керак. Эҳтимол, келажакда шундай бўлар... Ҳозирча эса бу катта монографиянинг ҳаёт учун бир чақалик ҳам амалий аҳамияти йўқ. Ахир, кунни узайтириб ёки қисқартириб бўлмайди-ку.

Ҳа, мана буниси Сергей Матвеевич ёзган охириги мақола: «Ғуза кушандаси». Азиз сарлавҳага қараб туриб беихтиёр жилмайди. Чунки Сергей Матвеевич бундай сарлавҳа қўймаганига имони комил эди. Ҳойнахой, бу газета ходимларининг иши бўлса керак.

Мақола республика партия газетасида босилган эди.

Азиз ўша пайтда уни ўқиб, баъзи жойларига қизил қалам уриб, ўзича нималарнидир белгилаб чиққан экан. У ярми саргайиб, чанг босган мақоланинг ўша белги қўйилган ерларини кўздан кечира бошлади: «Кейинги йилларда вилт кучайиб бораётгани сабабли республика-мизда йилига 10—14 процент пахта нобуд бўляпти. 196... йилда кучли вилт туфайли мамлакатимиз 500 минг тоннага яқин ҳосилни ололмади. Натижада, пахта етиштирувчи хўжаликлар 200 миллион сўмдан зиёдроқ зарар кўрди, халқ хўжалиги эса 1,5 миллиард метр газ-ламадан бебаҳра қолди».

Азиз «бебаҳра қолди» деган сўзларни қавс ичига олган экан, ҳойнахой, «буни ҳам журналистлар қистирган» дегани бўлса керак. Азиз мақоланинг давомини ўқий бошлади: «Пахтачилигимиз ютуғини ҳамиша уруғчиликдаги муваффақиятларимиз белгилаб келган. Аммо кейинги ўн йил ичида районлаштирилган барча навлар вилт билан кучли зарарланыпти. Вилтга чидамли янги самарадор навлар эса ҳозирча йўқ. Шу кунларда 1 миллион гектарга яқин майдон турли даражада вилтдан зарарланган... Сўнгги марта навларнинг алмаштирилиши бундан деярли чорак аср илгари амалга оширилганининг ўзи — уруғчилик соҳасидаги тадқиқотларимизнинг самарадорлиги ниҳоятда пастлигини кўрсатади».

Кейин вилтга чидамли янги навлар яратиш йўлида илм аҳллари олиб бораётган турли изланишлар, шу жумладан, Азиз ўтказаётган тажрибалар ҳам санаб ўтилган эди. Айниқса, Сергей Матвеевич Азиз ўртага ташлаган фаразга кенг тўхталгани: «Азиз Қосимов ёш, ишчан, ҳавасманд олим. Унинг янглишишдан ҳам қўрқмаслиги, дадиллиги, ўзига хос фантазияси менга ёқади: кўп нарсадан қониқмаслиги ёқади. У изланади. У селекцияда янги бир услубни синаб кўрмоқчи. Маданий навни узоқ оилага мансуб ёввойи пуштга чатиштириб, улардан чиққан дурагайларни яна қайта чатиштиришлар йўли билан вилтга чидамли янги нав яратмоқчи; ёввойи навлардаги чидамлик хусусиятини маданий навлардаги ҳосилдорлик хусусиятига қўшмоқчи. Бу ниҳоятда диққатга сазовор, қизиқарли иш. Борди-ю, амалий натижа чиқмаган тақдирда ҳам, фақат фан нуқтаи назаридан ҳам гоят керакли тадқиқот! Ахир, шу йўлнинг нотўғрилигини, бу йўлдан бошқа юрмаслик зарурлигини ҳозирги далиллар билан исботлаб беришнинг ўзи ҳам кашфиёт эмасми?! Қолаверса, хатолар ҳам

фаннинг ўзига хос калити-ку? Мен Азизнинг изланишларини менсимай, кўр-кўрона инкор этаётган баъзи бир мухтарам олимларимизга шуни айтмоқчиманки, сал бағрингизни кенг қилинглар! «Олға, фақат менинг ортимдан!» деган ярамас шиорга ёпишиб, майсадай униб чиқаётган истеъдодларга завола бўлмайлик тагин?! Ҳар қандай қилмишнинг акси, қайтарма оқибати мавжуд: шундай экан, фақат ўз принципимни ҳимоя қиламан деб, бир кун бориб кўпчиликни доғда қолдирмайлик тагин?! Ахир, мавжуд назариялар қолипига тушмайдиган фактлар, айниқса, фан учун қимматли эмасми?! Чунки шу номаълум фактларни ишлаб чиқиш билан яқин ораларда фаннинг янги йўналишларига йўл очиб бериш мумкин-ку? Фан тарихида бундай мисоллар тўлиб-тошиб ётибди. Фактни тан олмаслик, аслида — ҳазм қилинмаган назариянинг оқибати-ку!... Мен насиҳатгўйлик қилишни ўйламагандим, аммо ўрни келиб қолди. Коинот азалдан инсонни зулмат билан ўраган. Фан эса — одамзот қўлидаги мангу машъала! Зеро, фан — чексизликни ўрганар экан айти пайтда ўзининг ҳам ҳад-чегараси йўқ. Инсон билими тугамайди, у абадий яратилади, абадий ҳаракатда. Модомики шундай экан, мен очган қашфиёт услубига бошқа бир услуб қарама-қарши чиқиб қолса, нима учун энди мен унга албатта тош отишим керак?! Нима учун?! Йўқ, ақлимиз бўлса, истиқболимизга чинакам қайғурсак, орзуни бўғмайлик. Орзу ҳар қандай фактдан ҳам қудратли! Орзу бамисоли ҳаёт кўксидаги милдираб турган булоқ, гуркираб ўсувчи ниҳол...»

Азизнинг баданлари жимирлашиб кетди. Шунчалик ҳам одамнинг ичидагини топиб айтиш мумкинми-я! У ҳаяжони кўксига сиғмай, қўлида газетаси билан хонани бир-икки айланиб чиқди, ғайрати қистаб, қиши билан берк турган баланд деразани қасирлатиб очиб юборди. Теварак-атроф эрта баҳордан жонланган; ташқаридан ҳар хил кўкат ислари ва сал нарида — Расул Оллоёрович кабинетини тагида гуллаган сирень ҳидига қоришган салқин ҳаво димоғига гупиллаб урилди. Кечқурун енгилгина, илиқ ёмғир ёғиб ўтгани учун ҳаммёқ топ-тоза эди. Азиз буни боя келишида сезмаганига ҳайрон қолди. Қаердадир, ё томда, ё бинонинг орқасидами, мусича ку-куларди, сап-сарик қоқиғулларнинг устида арилар изғиб юрибди. Ҳу, рўпарада, эндигина сўрига кўтарилган яланғоч ток зангида қандайдир кулранг

миттигина куш худди новдага михлангандай қимир этмай қотиб турибди. Азиз деразадан бош чиқарганда шарпасидан кўрқдими, лик-лик сакраб шохдан-шохга ўтди-ю, кейин пирр этиб кенг дала бағрига учиб кетди. Бутун гиёҳлар, ўсимликларнинг илдизи, пўстлоқлари шарбат йигаётгани, уйғонаётгани сезилиб турарди.

Азиз яна ўрнига утириб газетага кўз югуртирди. У илгари ҳам Сергей Матвеевичнинг мақоласини мириқиб ўқиганди-ю, аммо унинг бунчалар жон койитиб, куйиниб ёзгани, уни қаттиқ туриб ҳимоя қилгани, тўғриси, ёдидан кутарилган экан. Энг қувончлиси шундаки, Сергей Матвеевич олдинданоқ масаланинг ўзагини кўра билган экан. Орада ўтган салкам беш йиллик муддат Азизга яна кўпгина илмий натижаларни ҳада этди. У энди ўзига, қилаётган ишига ишонади. Шунинг учун ҳам Сергей Матвеевичнинг бошиданоқ жон куйдиргани ҳозир, айниқса, Азизга қадрли туюлиб кетди. У ўзи қилаётган ишининг бутун салмоғини қайта бошдан аниқ кўргандай бўлди.

Расул Оллоёровичнинг папкасини, столи устидаги бошқа қоғозларни ҳам апил-тапил йиғиштирди-ю, кучага ошиқди.

У ҳозир ўзида юришга, ҳаракат қилишга қандайдир кучли иштиёқ сезганидан, то чарчаб-ҳоригунча далаларни кезгиси бор эди. Аллақайси шўх куйни қадамига мослаб хиргойи қилганча ташқарига чиқаркан, институт ҳовлисида ивирсиланиб юрган қоровул чол билан самимий хайрлашди. У тўсатдан Маҳамат чатоқни эслади. Эртага албатта тажриба участкасига боради. Маҳамат ака билан яна бир карра ўзи гаплашади. Бу йил атайлаб, сунъий усулда вилт юқтириб тажриба ўтказишлари керак. Навбат шунга келган. Азиз энди сўзсиз орзусига етади. Етади!..

У кўксини керганча кимсасиз далалар томон юрди. Институт ҳовлисини айланиб ўтган анҳор қирғоғидан бораркан, сувга эгилиб ўсган сертикан буталар ҳам учуидан гуллаганини, бўрсиллаб ётган ердаги кўкатлар устини ҳар хил беозор ҳашаротлар босганини кўриб, юраги орзиқди. Юмшоқ майсалар бахмалдек оёқни сийпалайди. Қаердадир бирдан сигир маъради. Азизнинг шитир-шитир қадам товушидан кўрққан уч-тўрт қурбақа худди бир-бири билан баланд сакрашга мусобақа ўйнаётгандай ўзларини шўп-шўп сувга отишди... Шишадай тиниқ осмонда эса оғзига чўп олиб,

чуғурлашиб учаётган қалдирғочлар кўзга чалинади. Олис-олислардан қандайдир галати чўзиқ овозлар ва уларнинг ёқимли акс садолари эшитилади. Азиз ҳамон илдамлаб бораркан: «Яшаш, тириклик қанчалар гаштли», дея шивирлади севинчдан энтикиб. У тез юрганидан салда терлаб кетди.

5

Саратон кириб, туш пайтлари ҳарорат қирқ беш даражагача кўтарила бошлади. Илдизи бақувват чинорлар ҳам кечга борганда олов селига чидолмай барглари сусайиб тумшайиб қоларди. Осмон худди тубсиз тандирга ўхшаб ерга оташ пуркайди... Айниқса, бугун якшанба бўлгани учун одамлар иссиқнинг қайтишини мўлжаллаб уйларида ётишар, шу сабабли кўчаларда йўловчилар сийрак, онда-сонда тошбақа юриш қилиб ўтаётган автобуслар деярли бўм-бўш эди.

Азиз шалдираган автобусда бир ўзи келиб тушди-ю, рўпарадаги баланд иморатнинг соясига ўтгач, нафасини ростлаш учун қўлидаги икки тўрхалта юкни ерга қўйди. Баданига ёпишган кўйлагини шип-шип кўчириб, дастрўмоли билан юз-кўзлари, бўйинлари, кўкраklarини артаркан, елпина туриб, бир маҳалла наридаги ўз уйларига қаради. Барча деразаларнинг дарпардалари тушириб қўйилган, теварак-атрофдан тирик жон асарини топиб бўлмайдигандай эди.

«Ғузаларга ҳам қийин бу иссиқда», дея ўйлади Азиз. У кўклам чўзилиб кетиб, қуёш энди аламини олаётгани азбаройи жиғига текканидан, соядан секин бош чиқариб, «инсофинг борми ўзи» дегандай офтобга хўмрайиб қаради. Кўз ўнги ловиллаб бир зум ҳеч нарсани кўрмай қолди. Кейин хотинининг қистови билан Бешёғоч бозоридан харид қилиб келаётган мева-чевалари, нон, кўкат ва бошқа майда-чуйдаларини кўтарганча, йўлида давом этди. Мўюлишга етганда чанқаб томоғи қақраганидан, беихтиёр «чойхона»га ўгирилиб, мункиб кетди. Баланд бинолар орасида, кейинроқ хиёбон қилишга мўлжаллаб қолдирилган, ҳозир эса қаровсиз ётган кенг майдон ўртасида «жон сақлаган» азим туп ёнғоқ соясида «чойхўр»лар гавжум эди. Ўт-ўланлари одам бўйи ўсиб қовжираган, ҳар хил бетон синиқлари, арматура булақларидан тозаланмаган бу майдонга ҳар шанба, якшанбада кўчма пиво дўкони келар, кимдир